A MAGYAR ZÁSZLÓ ÉS NEMZETI SZINEINK MULTJA

(I. KÖZLEMÉNY)

Kumorovitz L. Bernát

Nemzeti színeinkkel a múltban két törvényünk is foglalkozik. Az 1847—1848. évi 21. törvénycikk „ősi" jogaiba helyezte vissza őket, és használatukat is szabályozta. Rövid rendelkezései azonban nem világosítanak fel minket arról, hogy az 1848-as törvényhozók mit értettek a nemzeti színek „ősi" jogain; milyen hagyományokból merítettek, s mit tudtak színeink múltjáról: mert — mint Eötvös József az 1848-as törvényekről szóló 1860 októberében szerkesztett védelmi iratában megjegyezte: az 1848-as törvényhozás „nem építé határozatait részletes kimutatásokkal."* Az 1848. július 11-i kormányrendelet is csak a katonai zászlóról intézkedett, s itt sem éppen a márciusi napok szóhasználatának a szellemében, mert a nemzetőrség és a polgárság, zászlón és kokárdán, más formában viselte a nemzeti színeket. Az 1949. évi alkotmánytörvény 68. §-a viszont — az 1848—1849-i forradalmi hagyományokat magáévá téve — egyszerűen csak megállapította, hogy: „A Magyar Népköztársaság zászlaja: piros-fehér-zöldszínű lobogó, középen a Magyar Népköztársaság címerével". Pedig mind a két törvény mögött évszázadokra visszanyúló gyakorlat és heraldikai fejlődés húzódik meg. Mivel a törvényhozásnak ez nem feladata, címertani irodalmunk pedig színeinkkel kezdettől fogva nem törődött, a kérdés mindezideig feldolgozásra váró probléma maradt.

Jelen értekezésünkben ezt a munkát szeretnők elvégezni.

Mondanivalónkat négy fejezetre osztottuk. Az elsőben a középkori magyar zászlóról igyekszünk vázlatos képet rajzolni, a másodikban a magyar trikolór kialakulását ismertetjük, a harmadikban a magyar nemzeti zászlónak, a háromszínű rózsának és más színes jelvényeknek 1848—1849-ben való használatát mutatjuk be, a negyedikben pedig a Világos utáni magyar zászló használatának az alakulására mutatunk rá.

Hisszük, hogy — úttörő volta miatt még mindig csak vázlatos — munkánk nem volt hiábavaló, s közrebocsátásával a jövőbeli enemű kutatások részére eléggé használható alapot építettünk.

* Magyar Történeti Múzeum Kézirattára: Fol. Hung. 1517. sz.

1. A középkori magyar zászló

1. A zászló a kultúra terméke. Már az ókori népek használták, s mindenekelőtt a hadviselésben volt fontos szerepe. A hadizászló ugyanis nemcsak dísze és jelvénye volt a harcoló seregnek, hanem a hangtalan vezényletnek is eszközéül szolgált. A harctereken, a nemzetközi kapcsolatoknak ezeken a vértől pirosló érintkező pontjain, sokszor a messze idegenből odasodródott vitézek ismerkedtek meg az ellenség harcmodorával, szellemi és fizikai tulajdonságaival. Ez a magyarázata annak, hogy a népvándorlás korában a római és bizánci katonaírók szolgálati, gyakorlati és szervezési szabályzatokat állítottak össze saját hadigépezetük korszerűvé tételére. De tanultak a hódítók is: az új honfoglalók részben ezeknek a katonai írásoknak az útmutatása alapján szervezik és gyakoroltatják csapataikat. Tehát a középkori hadtudomány s vele az európai zászlóhasználat is sok tekintetben a római-bizánci hagyományokban gyökeredzik.

A középkorban a legismertebb ilyen ókori (390 k.) katonai írás F. R. Vegetius „A hadügy vezérfonala" című kis munkája volt.[1] A frank és német területen számos másolata maradt fenn. A XII. században a németek dolgozták át „Tractatus de arte bellandi" címmel, Jean de Meun pedig, 1284-ben, szóról szóra lefordította franciára.[2] Ismerve a középkori magyar-német, illetve magyar-francia kapcsolatokat, feltételezhetjük, hogy ismerték nálunk is; ezt azért is megtehetjük, mert az újkorban Vegetius munkája már bebizonyíthatóan kedvelt olvasmánya volt a magyar hadvezéreknek.[3]

Vegetius a római hadizászlókról is tájékoztat bennünket. Szerinte a legio jelvénye a sas, a cohorsé a sárkány.[4] Mind a kettő a zászlórúd hegyén volt elhelyezve. Régebben a cohors centuriákra oszlott, s minden centuriának is saját zászlaja volt. Reá a cohors és a hozzátartozó centuria számát jegyezték föl, úgyhogy a katona a kézitusa hevében is könnyen tájékozódhatott. A centurio a sisakján viselt jelvényt.[5] A lovasságnál a turma (32 lovas) szintén a saját külön zászlaja alatt har-

[1] Flavii Vegetii Renati Epitoma rei militaris. Recensuit C. *Lang.* Lipcse, 1869. (Vegetius.) — A római hadijelvények képét lásd *Bárczay O.:* A hadügy fejlődésének története. Budapest, 1895. 232. l.

[2] *Gritzner, E.:* Heraldik. (Grundriss der Geschichtsw. herausg. von A. Meister. Bd. I. Abt. 4.) Leipzig—Berlin, 1912. 66. l. — L'arte de chevalerie. Kiadta R. Ulisse, Párizs, 1897.

[3] Lásd a következő (2.) fejezet 32. és 33. jegyzetét. — 1848. júl. 20-i (egy magyar hadiiskola felállítása tárgyában benyujtott) javaslatában Mészáros Lázár hadügyminiszter is Vegetiusból idézett. („Honunk gyermekeinek tudományos képzése tehát életkérdés édes hazánkra nézve s egykor tettel fogják bebizonyítani azt, amit Vegetius következő szavaiban mond: In omni autem proelio non tam multitudo et virtus indocta, quam ars et exercitium solent praestare victoriam." Országos Levéltár (O. L.) Archivum Regnicolare XX. 22. Fasc. 21. A. No. 119.) — *Beér J.:* Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Budapest, 1954. 599. l.

[4] Vegetius Lib. III. c. 5.

[5] Vegetius Lib. II. c. 13.

colt.[6] Ütközetben nem lehetett mindig a vezényszóra hagyatkozni, s ha a kürtjelekkel sem boldogultak, akkor a zászlóval adtak jelt az előnyomulásra, üldözésre, visszavonulásra vagy megállásra.[7] Voltak akadályelhárító csapataik is. Ezek szintén zászlójelre léptek működésbe.[8] A néma jelek közé számítja Vegetius azokat az alkalmi jeleket is, amelyeket a vezér parancsára a ruházaton, a fegyverzeten és a lovakon kell viselni, főleg olyankor, ha az ellenség nehezen különböztethető meg a bajtárstól.[9]

A zászló neve a rómaiaknál: vexillum, a zászlótartóé pedig: signifer;[10] de nevezik a legióét *aquilifer*nek, a cohorsét pedig *draconarius*nak is.[11] Néha a barbárok jelzésmódját is alkalmazzák. Ilyen a kéz- vagy korbácsintés, vagy egy ruhadarab lengetése.[12] Vegetius tehát rámutat, hogy a rómaiak a barbár harci szokásokat is ismerték. A sárkányt Traianus császár rendszeresítette a Dáciában aratott győzelmei után. A szkitáknak is volt sárkányos zászlójuk, s még korábban a perzsáknak. A *draco* tehát keleti eredetű, s a zászlóval együtt, a rómaiak közvetítésével honosodott meg a középkori Európában.[13]

Az ókori zászlóhasználat azonban nem volt csak a rómaiak és görögök privilégiuma. Az új hazát kereső magyarságnak is voltak zászlói, hiszen évszázadokon át az euráziai lovas-nomád népek kultúrközösségében éltek, s ezeknek minden törzse saját zászlóval rendelkezett. A VI. században a török kagánok farkasfejet, a szkiták pedig szarvast tűztek zászlórúdjaikra, mert a farkas, illetve a szarvas volt a totemjük, mint őseinké a turulmadár.[14] A nomád fejedelmek zászlóhasználatára vonatkozólag pozitív adatunk is van: ez a VII—VIII. században készült nagyszentmiklósi kincs egyik korsója, a megrendelőnek (valamelyik türk eredetű nomád nép uralkodójának) a képmásával, aki teljes hadiöltözékben lóháton ül, s jobbjában vállára támasztott zászlót tart.[15] Kézai szerint a magyarok Géza fejedelem koráig turulos zászló alatt harcoltak.[16] E hagyománynak megfelelően a Képes krónika illuminátora Attilának vörös alapon fekete turulmadaras, a keresztény magyar királyoknak pedig kettőskeresztes és vörös-fehér csíkú zászlókat ad a kezébe.[17] Ezek az

6 Vegetius Lib. II. c. 14.
7 Vegetius Lib. III. c. 5.
8 Vegetius Lib. III. c. 6.
9 Vegetius Lib. III. c. 5.
10 Vegetius Lib. I. c. 20.
11 Vegetius Lib. II. c. 13.
12 Vegetius Lib. III. c. 5.
13 Du Cange s. v. „draco".
14 Magyar művelődéstörténet. (Szerk. Domanovszky S. Budapest, é. n.) I. 64. l. (Művelődéstört.)
15 Képe: Művelődéstört. I. 35. l. — Lásd még u. o. az I. 621. l. jegyzetét. — *Bárczay O.*: A heraldika kézikönyve. Budapest. 1897. 311. l.
16 Művelődéstört. I. 64. és 67. l. — Kézai 10. c. (A krónikák helyeit itt és a következőkben a Szentpétery I. szerkesztette „Scriptores rerum Hungaricarum . . ." (Budapest, 1937. — Scriptores. —) szerint idézzük.
17 *Váczy, P.*: Die ungarische Nationalfahne. (Ungarn 1941. szept. füzet) 530. l.

ábrázolások azonban XIV. századi heraldikai visszavetítések olyan korba, amikor a címert még nem ismerték. A XIV. század előtti magyar zászlóhasználatnak pontosabb és valószerűbb képét csak krónikáink adatainak más, régebbi források anyagával, főleg pedig címeres emlékeinkkel s a szomszédok gyakorlatával való egybevetése alapján rajzolhatjuk meg.[18]

Említettük, hogy Németországban ismerték Vegetius munkáját. E „Tractatus" szerint az egész német hűbéri hadseregnek a XII. század végén volt egy főhadijelvénye, a császári sasos közös zászló (commune vexillum),[19] a seregrészek a saját (sasos, oroszlános stb.) csapatzászlóik alatt harcoltak, az egyes harcosok pedig közös hadijelvényt viseltek sisakjukon, pajzsukon, lándzsájukon vagy külső felszerelésükön.[20] A középkori királyi zászló hegyén szereplő jelvények különfélék, főként állatok. A császárok a római (fekete, majd aranyozott) sast, a szász fejedelmek és angol királyok szintén a rómaiaktól átvett sárkányt,[21] a dánok hollót, a westphaliaiak pedig lovat tűztek zászlórúdjukra,[22] végül pedig feltűnik Krisztus monogrammja és a kereszténység szimbóluma, a kereszt.[23] Időközben a jelvény a háttérbe szorul, a hangsúly a zászló lobogójára tolódik át: finomabb anyagból szövik, vagy többszínű szövetből alakítják. A régi német császári zászló III. Ottó alatt (986—1002.) bíborszínűvé válik, a XIII. század közepén pedig aranyra változik.[24] A fejlődés utolsó szakaszában a jelvény a rúdról a lobogóra kerül.[25] Az első lépést ebben az irányban a dánok tették meg Nagy Kanut idejében (1012—1040.), s a XI. század második felében a franciáknál és angoloknál,[26] a XII. század végén pedig a német fejedelmeknél találkozunk ezzel az újfajta zászlóval.[27]

A zászló neve a középkorban latinul: vexillum, németül (más germán népeknél is): gonfanon (vagy Guntfano, Herifano), ami szintén hadizászlót (Gunt—pugna—bellum—háború, fano—Fahne—zászló) jelent.[28] A zászlón lévő jelvényt signum-nak (Zeichen, enseigne) neve-

[18] A jelen vizsgálat nem annyira a zászló, mint a szinek szempontjából fontos, az alábbiakban pedig nem kizárólag a magyar zászlónak, hanem általában a magyar színhasználatnak az alakulását kívánjuk bemutatni.

[19] *Gritzner* i. m. 66. és 82. l.

[20] U. o.

[21] U. o. 82. l.

[22] U. o. 65. l.

[23] A római és bizánci császárok hatalmi jelvénye a labarum volt, vagyis hosszú nyélen függő hadizászló, a nyél végén a római sassal. Nagy Konstantin a sas helyébe, a zászló fölé, a keresztet és Krisztus monogrammját (X és P) tűzte. Igy keletkezett a vexillum crucis, a keresztes zászló. Nicephoros szerint Konstantin császár maga vitte a keresztes zászlót, amikor győztesként bevonult Rómába. — *Kumorovitz* L. B.: A magyar címer kettőskeresztje és hármashalma. (A gödöllői premontrei gimnázium 1941—1942. évi Évkönyve. 311. l. (*Kumorovitz:* Kk. és Hh.)

[24] *Gritzner* i. m. 66. és 82. l.

[25] U. o. 66. l. — A kereszt és a „XP" 300. körül.

[26] *Galbreath, D. L.:* Manuel du Blason. Lausanne, 1942. I. és X. fejezet.

[27] *Gritzner* i. m. 66. l.

[28] *Du Cange* s. v. „Guntfano."

zik.[29] Ez és a katonák közös jelvénye a teljesen zárt sisak korában egyénivé válik, s a XII. század végén a pajzsra kerülve címerré alakul.[30] Ezóta a zászlóra is a címer kerül, s a címeres zászló is új nevet kap. Ez a francia bannière, az olasz bandiera és a német Banner; nálunk a XIII. század végén banerium, a XIV. században pedig banderium.[31]

A címer miatt a zászló formája is megváltozott. A gonfanon hosszanti tengelye ugyanis a zászló rúdjával derékszöget zárt be, a jelvénynek pedig fejjel a zászlórúd felé fordulva, a lobogó tengelyében kellett elhelyezkednie. Ezzel szemben a címeres zászló tengelye a rúddal párhuzamosan fut, s a lapján lévő címerkép, ferdén jobbra fordulva, a rúdba kapaszkodik.[32] Az újabb francia heraldikai irodalom a régebbi hadizászló megjelölésére a gonfanon, a címeresre pedig a bannière kifejezést használja.[33] Az utóbbi zászlóformának a VIII. században (jelvény és címer nélkül) való előfordulása azonban arra vall, hogy ez sem okvetlenül nyugati eredetű. Valószínűleg mind a kettő egyformán régi, s az utóbbi azért szorította ki a gonfanont, mert a címer szabályos elhelyezésére alkalmasabbnak bizonyult. Sokszor a zászló szövetéből alakított egy vagy több, rövidebb vagy hosszabb lobogó szalagja (fanon) miatt,[34] a bannière csak a címer révén különböztethető meg a gonfanontól.

A hűbéri szervezetű országokban a bannière használata a legtekintélyesebb seniorok előjoga volt. A kisebb rangúak a háromszögletű címeres pennon-t viselhették, amely, rangemeléskor, egyik csúcsának lemetszése által, bannière-ré változhatott.[35]

A közvitézek a XIV. század óta hosszú, egyenlőszárú, díszes és jelmondatos pennonceles-eket kezdenek használni.[36]

2. A középkori magyar zászlóhasználatra vonatkozólag krónikáinkban aránylag elég sok adatot találunk.[37] Anonymusnál a magyar zászló

[29] *Gritzner* i. m. 66. l.
[30] U. o.
[31] Du Cange s. v. „banerium". — Kézai 10. c. stb.
[32] *Galbreath* i. m. 29. l.
[33] U. o. 28. és 29. l.
[34] U. o. 28. és (képpel) 269. l.
[35] U. o. 269—270. l.
[36] U. o. 270. l.
[37] Kézai Attiláról mondja, hogy turulos *baneriuma* volt, s a koronás turult pajzsán is viselte. Ezt a zászlót, minden közös vállalkozásukkor, egészen Géza fejedelem idejéig használták a hun (magyar) hadseregben. (10. c.) Hasonlóképpen ír Attiláról a Pozsonyi (3. c.) és a Képeskrónika is (10. c.), szóhasználatuk azonban nem Kézaitól való. De Kézai a *Vexillumot* is használja: Szvatopluk legyőzése után a hét magyar hadsereg — magasra emelt zászlókkal — (vexillis erectis) indult a Dunántúlra. (26. c.) Igy ír erről a megmozdulásról Mügeln is Rimes krónikájában. (18. c.) Anonymus következetesen csak a *vexillum* szót használja a zászló megjelölésére. A görögök ellen a magyar hadak Árpád buzdító beszéde után indulnak: Bogat fia Bulcsu ragadja meg a zászlót (elevato vexillo). Tosu fia Lél pedig a harci kürtöt szólaltatja meg (tuba cecinit, 39. c.). A Zalán elleni vállalkozásban a szerepük fordított: Lél a zászlótartó s Bulcsu a kürtös. (41. c.) Bulgáriába és Macedóniába Zuard és Cadusa seregei nyomulnak jelvényes zászlóik alatt (elevatis vexillis signiferis), s így (elevato vexillo) indult Veszprémbe Usubu is. (45. és 48. c.) A Képeskrónika szerint Aba Sámuel győzhetett volna 1044-ben, ha emberei között nem lettek volna titokban Péterhez húzók is, kik zászlóikat eldobván, megszöktek. (76. c.) Mügelnnél a vexillum

neve: vexillum. Részletes ismertetését természetesen nem adja, csak a 14. fejezetben elmondja, hogy Lél saját jelvényes zászlójával indította meg a Zalán elleni ütközetet; más helyeiből pedig az tűnik ki, hogy a honfoglalás korában minden magyar hadseregnek saját zászlaja volt.[38] Nem tudjuk, vajjon ezek az adatai az ősgestából valók-e,[39] vagy maga szerkesztette-e őket. Mivel II. Béla király 1117—1121-i (az almádi monostor birtokainak összeíró) oklevelében egy predium Zazlou néven szerepel, s a monostor egyházi felszerelésében pedig hét vexillum is van,[40] azért már az ősgestában is szerepelhetett a vexillum szó. Ha tehát Anonymusnál és XI. századi forrásában valóban csak visszavetítéssel lenne dolgunk, belőlük még akkor is a XI. és XII. századi tényleges gyakorlat tükröződik. A letelepedés után ugyanis a magyar honvédelem szervezet, felszerelés és harcmodor tekintetében a szomszédokéhoz idomult.[41] A németeknek és görögöknek nem lehetett akkor már a régi fegyverzettel és taktikával eredményesen ellenállni. II. Istvánról tud-

mellett a banderium kifejezés is megjelenik: Bélának nagyobb volt a serege, s amikor zászlót bontva (banderiis erectis) megütköztek, a magyar király (I. András) ereje és zászlaja (virtus atque vexillum) lehanyatlott. (Chr. rhytm. 43. c.) A Képeskrónika a Salamon vitézei által viselt zászlók anyagát is ismeri: gyolcsból valók voltak. (102. c.) Dalmáciában Kálmán magyar kapitány és zászló (banerium) alatt velencei őrséget hagyott — írja Kézai. (64. c.) Richardus atya az alánok földjén járva (1236—1237.) azt tapasztalta, hogy e szilaj nép között kereszttel ellátott zászlóval (vexillum) legbiztonságosabb az utazás. (Scriptores I. 538. l.) Rogerius pedig arról értesít, hogy Bertalan pécsi püspök a tatárok elől menekülve, László somogyi ispán felvonuló seregével találkozott, s magyar zászlóiról ismerte fel. (Hungarica vexilla cognocens... 29. c.) Kézai szerint az Ottokár elleni háborúban IV. László serege a királyi zászló alatt vonult fel és egyesült (Marcheggnél) Rudolf csapataival. (74. c.) A király zászlaját (banerium) Renoldus fia Renoldus tartotta, a zsákmányolt cseh, morva és lengyel zászlókat (vexilla) pedig a győzelem örök emlékezetéül, a király székhelyén, a székesfehérvári egyház falain helyezték el. (74. c.) A Képeskrónika a rozgonyi csatáról (1312.) szólva elmondja, hogy Gurke, a királyi zászló őrzője (vexilliarius) elesett, s a király a keresztesek zászlajával irányította a küzdelmet. (196. c.) — A Vexilliarius mellett az oklevelekben sűrűn találkozunk a vexillifer-rel (Hazai okmt. VII. 408., 1350.; Fejér: C. D. IX/5. 470., 1381. stb.) s az Anjouknál feltűnik a zászlótartók testületének a főnöke, a magister vexilliferorum... (Dl. 2582., 1338.) Konth Miklós nádor 1357. máj. 11-i oklevele szerint István és György mesterek és liptói ispánok a király zászlótartói (vexilliferi domini regis) voltak. (Dl. 4669.) — 1387-ben Zsigmond király zászlótartója: Buek Detre. (M. Tud. Akad. Kézirattára: Velence I. 1387.) — A zászlózsákmány az Anjouk idejében nagy dicsőséget jelentett. A nápolyi hadjáratokban István erdélyi vajda több ellenséges hadvezérnek a zászlaját zsákmányolta. Győzelmeiért I. Lajos király 1350. okt. 30-án Csáktornya várát adományozta neki. (... eundem Lodovicum de... civitate Troye cum sua gente cum banderiis... seu vexillis explicitas... invasit... in quo prelio... vexilla ducis Vernely, domini Nicolai de Acherolis, domini Philippi dicti mali spiritus, domini Johannis de Surgonia et alia tria conestabulorum caporalium seu nobilium aportavit... Dl. 4151.) — I. Lajos király a Velencével kötendő béke feltételei közé 1378-ban azt is felvette, hogy minden ünnepély alkalmával a Szent Márk-téren tűzzék ki a magyar zászlót. M. Tud. Akad. Kézirattára. Velence II. 1378.

[38] Például 45. és 48. c.

[39] *Hóman B.:* A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Budapest, 1925. 75. és 85. l.

[40] Magyar Nyelv 1927. 361. l. — A Zazlou, Zazlo mint birtoknév a XIII. században is előfordul. A pannonhalmi Szent Benedek rend története. I. Budapest, 1902. 640. l. (III. Ince pápa oklevele, 1216.) és u. o. I. 778. l. (IV. Béla király oklevele 1237—1240-ből.)

[41] *Eckhardt F.:* Magyarország története. Budapest, 1933. 41. és 50. l.

juk, hogy Bizánc ellen 700 zsoldos frank lovagot fogadott,[42] Kinnamos pedig az 1167-i szerémségi csata leírásában a magyar sereget már gyanúsan nyugati külsejűnek találja: egytömegbe szorított lándzsaerdő az egész magyar hadtest.[43] III. Béla a francia lovasság mintájára fejlesztette tovább hadseregét.[44] Anonymus vagy esetleg forrásának (az ősgesta II. István-korabeli folytatásának) az írója tehát ilyennek képzelte a honfoglaló magyar seregeket is. Kétféle hadserege volt akkor Magyarországnak: az egyik a király, a másik az ispánok és királyi főtisztek zászlaja alatt harcolt. Anonymus a vezéri zászlókról ír, s ilyenek voltak az ő korában többek között az ispánok zászlói.

A XIII. századi magyar zászlóhasználatról Kézai tudósít bennünket, ugyancsak az elmúlt évszázadokba való visszavetítéssel. Szerinte a magyarságnak van közös (fejedelmi, illetve királyi) zászlaja, amelyet közös vállalkozásaikban használnak,[45] az egyes hadseregcsoportok (hét hadsereg) pedig a saját (vezéri) zászlóik alatt harcolnak.[46] Adatai alapjában véve megegyeznek az Anonymuséival, csak a magyar hadügy XIII. századi fejlődése miatt bővebbek és plasztikusabbak. 10. fejezetéből és a Pozsonyi krónikából (8. c.) pedig arra is következtethetünk, hogy vagy ő vagy talán már a XIII. századi húnkrónika írója is a Vegetius alapján szerkesztett németországi vagy más eredetű Tractatus valamelyik változatát s a német és francia zászlóhasználatot is ismerte, melyet megfelelően módosítva, akkor már nálunk is alkalmaztak,[47] hiszen II. András keresztes lovagjai „semmiben sem különböztek a velük együtt harcoló cyprusi és más francia lovagoktól: szakállukat francia módra viselték, sisakjuk, pajzsuk, zászlajuk és fegyverzetük egészen megegyezett a franciákéval.[48]

XIV. századi krónikáink ismét bővítik a magyar zászlófajtákat: a tényleges gyakorlatnak megfelelően a királyi, az ispáni és főtiszti zászló mellett ekkor fellép a zászlósúri,[49] a lovagrendi és lovagi zászló,[50] s a király egyeseknek azt a kiváltságot adja, hogy kizárólag az ő zászlaja alatt harcoljanak.[51]

A zászló neve az esetleges magyar „zászló" mellett Kézai koráig: vexillum. De Kézai már a bannerium-ot is ismeri. Ez azonban nem az ő

[42] *Tóth Z.*: A hadakozó nép. Művelődéstört. I. 278. l.
[43] U. o. I. 278. l.
[44] *Eckhart* i. m. 64. l.
[45] 10., 64. és 74. c.
[46] 26. c.
[47] A külföldön legalább sok példánya volt közkézen.
[48] *Eckhart* i. m. 65. l.
[49] *Timon Á.*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 1919. 265. l. — U. o. 795. l.
[50] Képeskrónika 196. c. — Pozsonyi krónika 83. c.
[51] Dl. 2217. IV. Béla: . . . concessimus gratiam memoratis hospitibus . . ., ut quandocunque exercitum habuerimus generalem, sub nostro vexillo militare tantummodo teneantur — cum comite de Zoulum in nostro ordine descendentes . . . 1283-ban IV. László király többeket nemesítve megengedi, hogy az ő zászlaja alatt harcoljanak. (Dl. 1142.)

kizárólagos találmánya: használhatta már a hún-krónika írója is, s tőle tanulhatták Kézai[52] és utódai.[53] XIII. századi okleveleink azonban továbbra is csak vexillum-ról írnak,[54] s a banerium vagy banderium a XIV. században, a bandériális hadrendszer kialakulása korában honosodik meg véglegesen. De már Kézainál is korszerű kifejezésnek tekinthető, mert a címeres zászló a XIII. század elején jelenik meg hazánkban, bandériális hadrendszerünk csírája pedig XIII. századvégi képződmény. A királyi tekintélynek IV. László alatt való esése ugyanis nálunk is előidézte az Ausztriából és Németországból jól ismert, az oligarchák által pedig irigyelt és nagyon kívánt partikularizmust. Ezóta a szegényebb nemesek egy-egy hatalmas úrhoz csatlakoznak, s fegyveres vállalkozásaiban az ő zászlaja alatt harcolnak.[55]

Végül is, hogy a hatalmasok romboló erejét a haza szolgálatába állítsák, Anjou-királyaink megengedik nekik, hogy továbbra is fegyvereseket tartsanak, s csapataikat a saját címeres zászlajuk alatt vezessék a király táborába. Az ilyen magán-katonai egység címeres zászlaja a banderium, mely azután, jelentésátvitel folytán, magára a csapatra is átragadt.[56] Megállapíthatjuk tehát, hogy — bár krónikásaink a saját korukbeli állapotokat vetítik a régmúltba, a római, bizánci és német-francia analógiákból, továbbá hadrendszerünk nyugatias fejlődéséből, főleg pedig a nagyszentmiklósi leletből bizonyos, hogy a magyar fejedelmek, vezérek és királyaink kezdettől fogva ismerték és használták a nemzeti hadizászlót. Az oklevelekből pedig azt is tudjuk, hogy királyainknak a XIII. században és később is már állandó zászlótartói, zászlóvivői voltak.[57]

Most már az a kérdés, hogy milyen volt ez a zászló? A nagyszentmiklósi lelet fejedelmének a zászlaja bannière típusú, mert főtengelye a kópjahegyű rúddal párhuzamos.[58] Felső balsarka hegyes fanonban (szalagban) végződik. Jelvény nincs rajta, tehát üres, illetve egyszínű. Keleti hagyományainkat tekintve ilyen zászlót használhattak a honfoglaló magyarság vezérei is, azzal a különbséggel, hogy rúdja hegyére a turul volt ráerősítve. I. István király Bajorországból nősült, német lovagokkal vette magát körül, országát pedig német mintára szervezte meg, ezért valószínű, hogy hadserege megszervezésében és a zászlóhasználatban is német befolyás alatt állott. III. Ottó (986—1002.) és a német császárok a XIII. század közepéig a bíborszínű zászlót használták, nyelén a

[52] Scriptores I. 226. l. Domanovszky előszava a XIV. századi krónikához.
[53] U. o.
[54] IV. Béla 1264-ben ír ugyan banerium-ról, ez az oklevele azonban hamis. Ld. *Kovachich:* Suppl. ad Syll. 382. l.
[55] *Eckhart* i. m. 96—97. l.
[56] *Timon* i. m. 797. l. 4. jegyzet és u. o. 798. l.
[57] István ifjabb király egy földnek az eladományozásakor például azt írja, hogy az:... fuit terra sine herede decedentium vexillum nostrum deferentium... (Dl. 568. 1264.) — Lásd még a 37. jegyzetet.
[58] Művelődéstört. I. 35. l.

római sassal.[59] István király jelvénye a kereszt volt. Zászlaját tehát, ha valóban az Ottóénak a mintájára készítették, rúdja hegyén kereszttel ellátott vörös színű zászlónak képzelhetjük. Minthogy minden hagyomány szívós, a XIII. századi vörös-fehér színekből visszakövetkeztetve is vörösnek tekinthetjük a régi magyar királyi zászló eredeti színét. Az ezüst kereszt III. Béla idejében alakult kettőssé[60] és címerképpé.[61] Ezért joggal föltételezhetjük, hogy már a XII. század végén helyet kapott a zászlaján, hiszen a jelvény előbb jelent meg a zászló lobogóján, mint a címerpajzson, s éppen ezidőtájt került le a nyél csúcsáról a lobogó szövetére a német császári sas is.[62] III. Béla újítása azonban francia vagy görög kapcsolatain is alapulhat.

Imre korában a keresztes címert a vágásos címerpajzs váltotta föl, s ezóta a két címer az Anjoukig váltakozva használatos a magyar királyok heraldikájában.[63] Igy történhetett ez a zászló esetében is, mert a címer a zászló függvénye. II. András tehát, címerének megfelelően, a vörös-fehér csíkú, utódai pedig III. Andrásig bezárólag a vörös szövetű és ezüst kettőskeresztes zászlót használhatták,[64] körülbelül úgy, ahogyan a Képeskrónika illuminátora festi őket. (Ld. az 1. képet.) A XII. század közepe tájáról már külföldi tudósításunk is van a magyar címer színeiről. Conradus de Mure († 1275. körül) Clipearius című heraldikai munkájában 160 fejedelemnek és főúrnak írja le a címerét. A magyar királyé: vörös pajzsban fehér felnyergelt paripa. A címerleírás téves ugyan, de a magyar színeket mégis ismeri.[65]

Az első magyar-címeres zászlóábrázolást, amely feltevéseinket igazolhatja, István (a későbbi V. István) stíriai hercegi lovaspecsétjén találjuk. Hosszú, hegyes lándzsára tűzött, sokszalagú lobogóján a stíriai párduc ágaskodik.[66] Újabban azt tartják róla, hogy fanonjai nem díszszalagok csupán,[67] hanem az Árpád-címer vágásai, s eredetileg színezettek is voltak.[68] V. István tehát, aki ifjabb király, majd király korában a kettős-

[59] *Gritzner:* i. m. 66. és 82. l. — Gellért-legenda 4. c.
[60] *Kumorovitz:* Kh. és Hh. 315. l.
[61] U. o. 316. l.
[62] *Gritzner:* i. m. 66. l.
[63] *Donászy F.:* Az Árpádok cimerei. Budapest, 1937. 3., 4. és 12. l.
[64] Ebből az időből zászlóereklye nem maradt ránk, s a pénzeken ábrázolt szintelen zászlóknak csak az alakját ismerjük. Parányi voltuk miatt címer nincs rajtuk. Legkorábbi effajta emlékünk II. András király három pénzérméje (*Réthy L.:* Corpus Nummorum Hungariae.) (Magyar Egyetemes Éremtár. I—II. Budapest, 1898—1907. — Réthy: Corp. Num.) I. 11. tábla 199. sz.; 12. tábla 216. és 217. sz. Az első az előlapon, a második és harmadik pedig a hátlapon tornyos épületet ábrázol, mellette két-két banière típus zászlóval. Az első kettő szalagos (fanon). Mind a hatot német minta után rajzolták. (U. o. 28. l.) Banière a Kánnembeli László országbíró 1236-i zászlaja is. (*Kumorovitz L. B.:* A magyar pecséthasználat története a középkorban. A gödöllői prem. gimn. 1943—44. évi Évkönyve. 51. sz. kép. — Kumorovitz: Pecséttörténet.)
[65] M. N. Múz. Kézirattára. Quart. Hung. 2210. sz. 5. l. (Fejérpataky L. előadása a magyar címerről. 1901.)
[66] *Donászy:* i. m. 14. l.; *Kumorovitz:* Pecséttörténet 2. sz. kép; *Bárczay:* i. m. 193. l., 480. sz. kép.
[67] *Donászy:* i. m. 14. l.; *Váczy:* i. m. 532. l.
[68] U. o. 14. l.

keresztes országcímert használta, stíriai hercegsége idejében zászlaján Stíria párducát egyesítette családi címerével.[69] Az uralkodócsalád férfitagjai később is a vágásos címert viselték, s amikor trónraléptek, felcserélték a közjogi jellegű kettőskereszttel. Igy tett III. András 1286-i vá-

1. kép.

gásos címerével 1290-ben,[70] s később példáját követték az Anjouk.[71] E zászlócsíkok címervágás-jellege mellett van beszédesebb bizonyítékunk is: a berni Múzeumban őrzött három XIII. századvégi magyar királyi zászló, melyek Habsburgi Ágnessel, III. András király özvegyével 1313-ban kerülhettek a königsfeldi kolostorba.[72] Zöld selyemből készült zászlók ezek,

[69] U. o. 14. l. — Vágásos zászló van a XIII. századvégi kígyósi csaton is. Művelődéstört. I. 310. l.
[70] *Donászy:* i. m. 13. l.
[71] U. o. 15. l.
[72] *Váczy:* i. m. 532. l. 2. tábláján az egyiknek a fényképével.

főtengelyük irányában lebegő fekete kettőskereszt van rájuk varrva, s öt-öt fanonjuk egyforma hosszú és széles, tehát valóban címerpólya jellegük van. A két jobbkarban lévő közül az egyiken vörös és zöld, a másikon pedig csupán vörös szegélyszalagok maradványai láthatók. Ezek a vörös paszománydarabok tehát a XIII. századi királyi, illetve hercegi csíkos zászló egyik színére (a vörösre) utalnak. A XIII. század végén a trónkövetelő Anjouk is a csíkos zászlót használták. 1290-ben Mária, V. István leánya és II. Károly nápolyi király felesége, aranykorona és országzászló átadásával ruházta Magyarországot fiára: Martell Károlyra[73], Villani 1295-i feljegyzése szerint pedig hercegi négyelt pajzsán a magyar színek is (vörös-fehér) szerepeltek.[74] A címer és zászló közötti szoros összefüggés alapján tehát bizonyosra vehetjük, hogy az 1290-i magyar zászló vörössel és fehérrel csíkolt volt. Ilyeneknek ismeri a magyar színeket a XIII. és XIV. század fordulóján élt cseh Dalimil is, aki krónikája egyik helyén III. István és II. Ulászló cseh király egyik háborújáról beszél. Itt Jurik Stanko kitüntette magát, ezért a cseh királytól engedélyt nyer arra, hogy pajzsán a magyar szineket viselje.[75] Ha pedig a XIII. század végén ilyen volt a magyar királyi zászló, nem lehetett más a század elején sem. Közvetve támogatja még állításunkat a vágásos címernek a pecséteken való alakítása. A heraldika szabályai szerint ugyanis színre csak fémet lehet rakni. A címeres pecséteken a párosszámú sávok már Imre óta plasztikusak, tehát a mélyek már akkor is színt, a kiemelkedők pedig fémet (ezüstöt) jelentettek. Ez a szín azonban csak a vörös lehetett, mert különben fehér alapon fehéret alkalmaztak volna, ami heraldika ellenes eljárás lett volna. A csikolt zászló színezése tehát a címerével kezdettől fogva azonos.

III. András király berni zászlajának azonban van egy nehézsége. Miért zöldszínű? Váczy a kereszt állásából egyházi zászlónak tartja. Véleményünk szerint ezek a zászlók gyászzászlók is lehetnek, és az özvegy királyné emlékül vihette őket magával Svájcba. A középkorban az ilyen zászlókat a halott emlékezetére a tetemét befogadó templom vagy kápolna falára tűzték, ezért is készültek templomi zászlók mintájára. A gyász jelének a zöld sötétebb színe jobban is megfelelt, mint a vörös-fehér zászló, amelyre különben sem helyezték a királyság jelvényét, a kettőskeresztet. A keresztes zászló alapja a későbbi felfogás szerint is vörös, tehát ez sem volt alkalmas a kívánt célra. A kereszt fekete színe pedig már határozottan a zászló gyászjellege mellett szól. A kettőskereszt ugyanis a XIII. és XIV. század fordulóján minden kétséget kizáróan

[73] *Kovachich, M. G.:* Suppl. ad vest. comit . . . 51—52. l.: „. . . exinde per coronam auream et eiusdem regni vexilla sollemniter investimus materne dilectionis causa . . ."

[74] *Bárczay:* Heraldika 385. l.

[75] „Kněz je sě Jurika ctíti | Jeho dětem káza na ščité | cervené a biéle pruhy nositi." *Chaloupecky, V.:* O znaku Slovenska 161. l.

ezüst, azaz fehérszínű, a fekete kereszt a jelen esetben tehát okvetlenül különleges célra szolgál, illetve utal. A családi címer színeit az egyik zászlón még ma is látható vörös szegélymaradvány képviselte. Ez viszont azt jelenti, hogy Ágnes királyné tisztában volt a királyi család (vagy esetleg a saját családja) színeivel, de — különleges okból — csak sejttette őket, mert nem lehetetlen, hogy fehér szalagjuk is volt. Ha pedig a kettőskeresztes királyi zászló szolgált a gyászzászló mintájául, a fehér szalag fölösleges is volt, mert az ezüst kereszt alapja: vörös.[76]

Az Anjouk zászlóhasználatára vonatkozólag, hála a Manesse-codexnek és a Képeskrónikának, már bőséges, sőt nagyon változatos forrásanyaggal rendelkezünk. Az előbbi a Minnesängerek költeményeit tartalmazza díszes képekkel illusztrálva. Werner v. Hohenberg költeményénél nagy csatajelenetet látunk, mely egy város zászlókkal díszített falai előtt folyik le. Kettő közülük közelebbről is érdekel bennünket, mert az aranyliliomos kék lobogó az Anjouké, a vörös-fehér csíkú pedig Magyarországé.[77] A Képeskrónika valamennyi zászlaja bannière típusú, a felső (néha az alsó) bal sarkában többnyire csúcsban végződő fanonnal.[78] Ábrázolás szempontjából négy csoportba sorozhatjuk őket. Az őstörténettel kapcsolatosak, a húnkrónika hagyományainak megfelelően, vörösszínű lobogójukon a zászlórúd felé forduló (tehát heraldikailag szabályosan) fekete turulmadarat tartalmaznak.[79] A XI. és XII. századi csatajelenetek illusztrációin az egymással szembenálló felek egyike vörös lobogón zöld hármashalmon álló ezüst kettőskeresztes, a másik pedig vörössel és fehérrel hétszer vágott (tehát négy vörös és négy fehér csíkú) zászló alatt harcol.[80] Végül az Anjouk korából való képein (I. Károly király harca Amadé fiaival és Csák Mátéval, I. Károly esküvője) az Anjou-magyar családi színeket egyesítve tartalmazza a királyi zászló. De itt sem következetes a krónika illuminátora, mert I. Károlynál kétféle zászlót szerepeltet: az egyiken a rúd mellett (tehát a főhelyen) vannak a magyar színek, s a lobogó bal, kékszínű felében az aranyliliomok, a másikon pedig fordítva.[81] Ez az egyesített családi színhasználat lehetett divatos az Anjouknál, amit megerősít az a följegyzés is, mely szerint Károly Róbert 40 rőf vörös, fehér és kék szövetet vásároltatott Nápolyban, hogy

[76] *Galbreath:* i. m. 273—277. l. — Ha azonban mégis későbbi keletű templomi zászlók volnának, akkor is jellemzők a magyar gyakorlatra, amelyre Ágnes Svájcban visszaemlékezhetett és alkalmazott. Olv. még *Delmár E.:* Középkori magyar emlékek Svájcban. Budapest, 1914. 15—16. l.

[77] M. N. Múz. Kézirattára, Quart. Hung. 2210. sz. 5. l. — I. Lajos király egyik pecsétjén (1379.) is látható két vörös-fehér zászló. *Bárczy:* Heraldika 200. l., 486. kép.

[78] Hogy akkoriban a zászló alakja valóban ilyen volt, megerősíti Dózsa nádor egy 1322-ből ránkmaradt pecsétjének a két heraldikai zászlaja is. *Bárczay:* Heraldika 249. l., 561. kép.

[79] *Ambrózy Gy.:* A magyar csatakép. Budapest, 1940. 31. l. (Aquileja ostroma.) — U. az: Művelődéstört. I. 164. l. és *Váczy:* i. m. I. tábla.

[80] *Ambrózy:* i. m. 33. l. — *Váczy:* i. m. I. tábla (a mogyoródi csata).

[81] *Ambrózy:* i. m. 34. l. — Művelődéstört. I. 277. l. (A rozgonyi csata.)

belőle hat magyar királyi zászlót csináltathasson.[82] A new-yorki Metropolitan Múzeum egy Anjou-kori emlékén olyan szászló is van, amely nyolcszor vágott, a felső szélesebb kék mezejében vannak a liliomok, a lobogó további része pedig a vörössel és ezüsttel hétszer vágott Árpád-házi címer csíkjait foglalja magában.[83] Ez a zászlófajta teljesen megegyezik Kassa városának a címerével, melyet 1369-ben I. Lajos királytól kapott[84] és az 1380-ban Erzsébet királyné által Szent Simon tiszteletére készíttetett zárai ezüst szarkofágon látható zászlóval.[85]

Az Anjouk tehát családjuk és magyar rokonságuk kifejezésére az Árpádok színeit eleinte elkülönítve, majd háromféle változatban egyesítve viselték zászlóikon. A Képeskrónika többi zászlója inkább csak illusztráció, melyek közül a csíkozottak és a kettőskeresztesek a régi hagyománynak és a XIII. századi tényleges gyakorlatnak felelnek meg. Attila turulos zászlaja azonban már tiszta heraldikai visszavetítés, mert a turul a maga korában a zászló rúdján és nem a lobogóján foglált helyet.

A XV. század első feléből nem ismerünk magyar királyi zászlóábrázolást, az Anjou- és Mátyás-korabeli zászlóképekből azonban arra következtethetünk, hogy a különböző házakból való királyaink az Anjou-hagyományokat követték, és zászlóikon családi színeiket szintén a magyar színekkel egyesítve használták. Dlugoss I. Ulászló koronázásáról megemlékezve azt írja, hogy a budai polgárok — régi joguknál fogva — az ország zászlaját vitték a menetben, leírását azonban nem adja.[86] Bonfini pedig arról értesít, hogy II. Károly király koronázásakor az elül vitt Szent István-korabeli zászló megsérült,[87] s hozzáteszi, hogy e zászló vitelével a koronázásnál új szokást honosítottak meg. Bonfininak ez az adata valószínűleg Monacitól való, annyit tehát elhihetünk neki, hogy akkor valóban vittek zászlót, XI. századi eredete azonban csak visszavetítésnek tekinthető, amely a Gellért-legendára támaszkodik.[88] Hunyadi János zászlóiról szintén Bonfini emlékezik meg,[89] azonban csak Mátyás király lobogóit írja le. Szerinte (a bécsújhelyi seregszemlén) „minden csapatnak megvolt a maga zászlaja, melyen a keresztény hitnek (kettőskereszt), a Corvin-háznak (holló), a legyőzhetetlen magyar nemzetnek (vágások), továbbá Dalmáciának, a cseh királyságnak és Ausztriának a jelvényei látszottak". Ezenfelül a lovasoknak és a gyalogosok vezetőinek is volt zászlójuk, nem tekintve az egyes lovasok dzsidáihoz erősí-

[82] *Váczy:* i. m. 533. l.
[83] U. o. 533. l.
[84] U. o. 533. l. — *Bárczay:* Heraldika 384. l. — Az 1369-i kassai címer színei azonban már ezüsttel kezdődnek. *Széll S.:* Városaink neve, címere és lobogója. Budapest, 1941. 23. és 62. l.
[85] *Váczy:* i. m. 533. l.
[86] Johannis *Dlugossii* seu Longini Historia Polonica. XII. 742. col.
[87] *Bonfini:* Rerum Ungaricarum decades IV. (Pozsonyi kiad. 1744.) Dec. III. L. I. 285. l.
[88] Gellért-legenda 4. c.
[89] *Bonfini:* Dec. III. L. V. 336. l.

tett lobogókat.[90] A Mátyás király korából való miniaturákon címert sokat, zászlót ellenben keveset találunk. Ilyen van például az egyik Corvin-kódex (Philostratos) allegórikus tartalmú (Mátyás bevonulása Bécsbe) színes ábrázolásán. Vízszintesen csíkolt zászló ez, nagyobb is már a XIII. és XIV. századiaknál, bal széle pedig két hosszú ékben (fecskefarok) végződik. A lobogó közepén a király címere foglal helyet: a négyelt pajzs első és negyedik mezeje vörös alapon a cseh oroszlánt, a második és harmadik a vágásos magyar címert, szívpajzsa pedig kék alapon a Hunyadi-ház hollóját tartalmazza.[91] Thuróczy krónikájában (1488. augsburgi kiad.) a csatajelenet zászlaja négyelt, első és negyedik mezeje a kettőskeresztet, a második és harmadik a vágásokat ábrázolja.[92] Bonfini leírásából és az említett ábrázolásokból annyit állapíthatunk meg, hogy Mátyás király zászlaján (az Anjoukéhoz hasonlóan) az ország egyesített címere volt látható: a lobogóalap tehát a címerekből volt kialakítva, a zászló idoma azonban már megváltozott: divatba jött a fecskefarkú zászlóforma. A címerszerkezet egyező voltából pedig arra következtethetünk, hogy Mátyás előtt sem volt más a magyar zászló, s II. Ulászlóé és II. Lajosé is ilyesféle lehetett. Bonfini II. Ulászló koronázását ismertetve elmondja, hogy a király zászlaját Losonczy László királyi zászlótartó vitte, leírásával azonban adós maradt. V. László sisakdísze azonban vörössel és fehérrel hétszer vágott sasszárny volt, a XVI. századi Jagello-inkunabulum címlapján viszont egy páncélos lovag jobbjával vörössel és ezüsttel kilencszer, baljával pedig egy tizenegyszer ugyanígy vágott magyar címerpajzsra támaszkodik, lehetséges tehát, hogy akkoriban a címeres mellett, ilyen zászlót is használt a magyar király.[93] Az 1515-i keresztesek Bakócztól fehér zászlót kaptak, közepén nagy vörös kereszttel, s maga a bíbornok szentelte föl, és adta át Dózsa Györgynek.[94] Az egykorú ábrázolások megbízhatóságára azonban jellemző, hogy ez a zászló egy német újságban már feszületet mutat a Madonnával és Szent Jánossal az oldalán.[95] 1526-ból való az egyetlen (állítólag eredeti) középkori magyar hadizászló (Tomori zászlaja), melyet (Istvánffy szerint) a mohácsi ütközetben Dragffy János tartott. Ma a M. N. Múzeumban van kiállítva. Világoskék selyemből készült, előlapján a Madonnával (1500. körüli hímzés?), hátlapján pedig a magyar címerrel. Megfelelően átalakítva még a XVII. században is használták.[96]

A középkori magyar királyi zászló tehát, melyet az ország zászlajának is tekintettek, a különféle külső, részben pedig a heraldikai fejlődéssel

[90] U. o. IV. L. VIII. 505.
[91] A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi S. Budapest, 1896. (MNT.) IV. 273. l.
[92] *Váczy:* i. m. 534. l.
[93] *Bárczay:* Heraldika 200. l., 489. kép. Bonfini: Dec. IV. L. I. 531. l.
[94] *Holub J.:* Istvánffy Miklós Históriája hadtörténelmi szempontból. Szekszárd, 1909. (Művelődéstörténeti Értekezések 35. sz.) 87. l.
[95] MNT. IV. 402. l.
[96] *Holub:* i. m. 81. l.

kapcsolatos módosításoktól eltekintve, évszázadokon át megtartotta eredeti Árpád-kori színeit, valószínűleg azért, mert a címer vágásaihoz igazodott. A vágásos címer a XIV. és XV. század folyamán — a királyi zászlón is háttérbe szorította a kettőskeresztet, úgyhogy azóta kettőskeresztes zászlóábrázolást sem találunk többé. A XVI. században a zászló abban is eltér a korábbiaktól, hogy lobogója nagyobb lesz, egy (de zászlónként változó) színűvé válik, bal széle fannon helyett csúcsával a rúd felé irányuló ékben (fecskefarkú zászló) végződik, címere és egyéb ábrái pedig most már csupán díszként kerülnek rá, míg a XIII., XIV. és (talán) a XV. században voltaképpen címerszerkezete volt. Kivételképpen azonban a régi vágásos zászló a XVI. és XVII. században is fel-felbukkan.

2. A magyar trikolór kialakulása

3. Mohács után a kettős királyság a zászlóhasználat alakulásában további fejlődést eredményezett. Istvánffy szerint Zápolya János királyi zászlaja bíborszínű volt, arannyal díszítve. (Címerét nem említi.) Ugyanilyen I. Ferdinándé is, s Forgách Ferenc tudósítása szerint egyik oldalán a király (sasos), a másikon Magyarország címere díszlett.[1] Összefügg ez a változás az uralkodóház változásával együtt a magyar hadügy újabb alakulásával is. Az ország védelme mindinkább az idegenben élő uralkodó kötelességévé lett. A Habsburg-házbeli magyar király (aki egy személyben időnként német király vagy császár is) gondoskodik állandó (többnyire idegen) katonai csapatokról, ezért állandó és egységes, de már nem magyar jellegű zászlóval látja el őket. A királyi zászló magyar vonatkozásai ennek következtében a régihez (a különböző házakból való királyokéhoz) képest még jobban elmosódnak. A korábbi dinasztiák ugyanis uralmuk főbázisának, a Habsburgok azonban csak melléktartománynak tekintették Magyarországot.

A középkori magyar hadsereg a nemzeti felkelés megyei csapataiból, a királyi seregekből és a zászlósurak bandériumaiból állott, s a királyi haderőkhöz tartoztak az erdélyi vajda és a bánok tiszti bandériumai. Zsigmond katonai reformjai a gyakorlatban nem valósultak meg. Mátyás sem változtatott a régi hadrendszeren, csak hatékonyabbá tette: fokozta a királyi jövedelmet, hogy állandó s egyedül csak neki engedelmeskedő zsoldos hadsereget tarthasson.[2] Halála után hadügyi erőfeszítései veszendőbe mentek. A főurak többnyire pénzen váltják meg hadkötelezettségüket, ez a pénz azonban eltűnik. A zsoldosokat sem fizetik, s a magyar zsoldos hadsereg éppen akkor semmisül meg, amikor másutt már nagy gondot fordítanak rá. A várak idegen kézre jutnak. Mindenki másra

[1] *Holub J.*: Istvánffy Miklós Históriája hadtörténelmi szempontból. Szekszárd, 1909. (Művelődéstörténeti Értekezések 35. sz.) 87. l.

[2] Magyar Művelődéstörténet. (Szerk. Domanovszky S.) Budapest, é. n. II. 57—68. l. (Művelődéstörténet.)

igyekszik áthárítani a honvédelem terheit: az oligarchia a kisnemességre, ez meg a főurakra. 1498-ban a végvárakba rendelik a még megmaradt katonaságot (a királyi zsoldosokat és a tiszti bandériumokat), mert a török veszedelmesen előnyomul. A megyei felkelés létszáma is csökken. A jobbágyság nem érez érdekközösséget a nemességgel, ez viszont 1514 után fél, s csak a veszély idején hajlandó a parasztság egyötödét felfegyverezni segédhaderőként.

Mohács sem eredményez okulást. A német párt idegen királyt és idegen hadakat hoz az országnak. A német keretben harcoló magyarság szintén idegenek, kalandorok vezénylete és idegen jelvények alatt küzd. Legfeljebb a végvárak jelentenek — egyideig — kivételt, a XVI. század vége óta azonban ide is már az örökös tartományok adnak zsoldosokat.[3] Vannak magánvárak is, bennük magán és magyar katonasággal. Esterházy Miklós például ezernél több fegyverest tartott saját végváraiban. Nagyobb baj esetén az általános felkeléshez folyamodtak. Visszahúzódása miatt a nemesség mindinkább megyei haddá változik. A tiszti bandériumok létszáma (Erdély elszakadása óta) is egyre csökken. Helyükbe egyes főurak alkalmi zászlóaljai lépnek, anyagiak hiányában azonban szintén a minimumra zsugorodva. A bandériális hadrendszer tehát most már csak elvben a régi.

Az első habsburgi királyok mindenekelőtt a határőrvidéket szervezik meg. 1578. és 1580. között alakul meg a károlyvárosi (Grác székhellyel); ezt 1627-ben a karinthiai és karniolai rendek veszik át. 1702-ben a Száva, Tisza és Maros vidéke alakul határőrvidékké (és az első Szlavóniának neveztetik el), 1764—1766-ban pedig az erdélyi határőrvidék alakul ki.

1526-ban tehát honvédelmünk felbomlik. A megyei hadak és egyes magánosok csapatai azok, melyek még magyarok ebben az időben. Nagyobb magyar hadseregről inkább csak kivételes esetben, mint például Bocskay, Bethlen és a Rákócziak ellenállása korában beszélhetünk.[4]

A Habsburg-kori magyarországi hadsereg idegen jellege (szervezete, vezetése) miatt jelvényei is elszakadtak a XV. századvégi magyar hagyományoktól. A hadizászló ekkoriban elnémetesedett: (nagyon) sokszínűvé vált, a magyar címer pedig a sasos németbirodalmi címer egyik alkatrészévé lett. Bocskay például egyik hajducsapatának (Nagyszalonta alapítóinak) saját családi oroszlánját adta címerképül, emlékére annak, hogy ezen jelvény alatt futamították meg a sasos zászlókkal felszerelt királyi csapatokat. A sokféle színre pedig azért volt szükség, hogy az egyes alakulatokat meg lehessen különböztetni. E célból tehát minden zászlóaljnak (majd ezrednek), ezen belül pedig az egyes századoknak (10—12) saját (más-más színű) zászlójuk volt. Ezenfelül, mint régen, jeladásra is használták a zászlókat. Már a XVI. században (a gyalogság tér-

3 *Bárczay O.*: A hadügy fejlődésének története. Budapest, 1895. 529—533. l.
4 U. o. 530. l.

hódítása óta) kétféle méretben készültek a hadizászlók: a lovasságéi kisebbek (átlag 40x50 cm), a gyalogságéi nagyobbak (átlag kb. 100x150 — 200x350 cm nagyságúak[5]). A magyarországiakat véve alapul — van: fehér,[6] sárga,[7] kék,[8] zöld,[9] vörös,[10] továbbá kétszínű: zöld-sárga,[11] zöld-bíbor,[12] kék-vörös,[13] vörös-fehér[14] és vörös-zöld,[15] sőt háromszínű is: sárga-vörös-kék,[16] vörös-sárga-kék[17] és kék-vörös-sárga[18] zászló. A zászlók színezése dolgában ugyanaz a helyzet Erdélyben is. A goroszlói csatában (1601.) például, ahol Rudolf király parancsára Básta és Mihály vajda Báthory Zsigmonddal ütköztek meg, 72 lovassági és 36 gyalogsági zászló került Básta kezébe. Van közöttük vörös-, fehér-, zöld-, kék-, sárga- és ibolyaszínű, s vannak összetettek, mint például vörös-fehér, vörös-kék, vörös-sárga, fehér-kék, sőt háromszínű is, például (többszörösen) vörös-fehér-zöld. Képeik és címereik a csapattulajdonosok szerint szintén sokfélék.[19] A nagyobb hadiegység (zászlóalj, ezred) zászlaja a főzászló (Hauptfahne). Színe mindig fehér. Többnyire idegenben (a XVI. században főleg Grácban) készültek.[20] 1574-ben például két zászlót küldtek onnan a kanizsai zsoldosoknak. Az egyik világoszöldszínű volt, arany és vörös lángnyelvek díszítették és vörös keresztet festettek rá. Már a XVI. század végén akadt többszínű mezőből alakított zászló (1579). 1594-ben egy huszárcsapat ka-

[5] Például: *Szendrei J.:* Magyar történelmi emlékek az ezredéves kiállításon. Budapest, 1896. (Kat. 1896.) 307., 583. és 722. l.

[6] Például: U. o. 385. l. — A fehér zászlót a megadás jeléül is használták. U. o. 377. l.

[7] U. o. 355. l.

[8] Például u. o. 314. l.

[9] Például u. o. 722. l.

[10] Például u. o. 356. l. — A vörös zászlónak az újkorban különleges szerepe is volt. Frangepán Kristóf nagyon örült, amikor 1525-ben Jajca várának a felmentésére igyekezvén, megpillantotta a vár tornyára kitűzött vörös zászlót. (A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi S. Budapest, 1896. (MNT.) IV. 458. l.) — 1685. őszén a császári seregek ostromzár alá vették Munkács várát. Zrínyi Ilonát pedig felszólították, hogy válassza el ügyét Thököli elveszett ügyétől. Ő azt felelte, hogy hűséget esküdött férjének, mely alól csak a halál oldhatja fel. 1685. márciusában az ostrom megindult, mire „Ilona asszony felvonatta a vár tornyára a vörös lobogót, jeléül annak, hogy mindhalálig kész ellenállni... 'Ha asszony vagyok is, Munkácson meg mertem őket várni'..." — írta férjének, aki segítségért ment a törökhöz. 1686. januárjában, végszükségben kapitulált csak. (MNT. VII. 474. és 477. l.) A vörös zászló kitűzése tehát a végsőkig való ellenállást, a megnemalkuvást hirdette az ellenség felé.

[11] *Szendrei:* Kat. 1896. 772. l.

[12] Például u. o. 753. l.

[13] *Hampel J.:* Kalauz a Régiségtárban. (Magyar Nemzeti Múzeum.) Budapest, 1912. 77. l. (Hampel: Kalauz.)

[14] Das Landes-Zeughaus in Graz... Leipzig, 1880. 169. l. (Das Landes-Zeughaus.)

[15] Die österreichische Armee. 1700—1867. III. R. *Offenfeld;* Text v. O. *Teuber.* Wien, 1895. (Szines illusztrációk.)

[16] Das Landes-Zeughaus ... 165. l. (1579.)

[17] *Szendrei:* Kat. 1896. 317. l. (1688.)

[18] U. o. 318. l. (XVII. század.) — A Szépművészeti Múzeum 582. sz. képén vörös-fehér-zöld zászlót is láthatunk Bonaventura Peters (1614—1653.) egyik festményén.

[19] *Mika S.:* Erdélyi hadizászlók 1601-ből. Turul, 1893. 9—12. l.

[20] Das Landes-Zeughaus... 166. l.

pott főzászlót Grácból, 1601-ben pedig Priesterhofer Jakab gráci szabó szállított Magyarországba birodalmi zászlót (Reichsfahne). A Magyar Nemzeti Múzeumban egy 1623-ból való ezredzászlót őriznek. Egyik lapján a Madonna, lábainál a magyar kiscímerrel, a másikon pedig felirat és sasos címer látható.[21]

A belovár-körösi huszárok számára 1635-ben készült zászló bővebb leírását ismerjük. Vörös karmazsin-damaszt lapja ugyanilyen színű selyemrojtozattal volt ellátva, képe a Szentháromságot, a Madonnát és János apostolt ábrázolta „DEUS PROPITIUS ESTO MIHI PECCATORI" felirattal, hátlapját pedig aranykoronás kétfejű sasos címer díszítette, körülötte különféle alakzatokkal (csillag, korona stb.). Az ára 81 forint volt.[22] E régi és megbízható leírás s az említett adatok alapján eléggé elfogadható képét rajzolhatjuk meg a XVI. és XVII. századbeli magyar királyi hadizászlónak. Színe sokféle, tele van mindenféle képpel, szimbólummal, színes lángnyelvekkel és feliratokkal. Csak az egyik lapja mondható (az idézett Bocskay-féle adat alapján is) állandónak: ez a sasos címer, amelynek Magyarország címere már csak egyik alkatrésze. Hátlapja ellenben nagyon változatos ábrázolású volt. Ezért a királyi zászló ebben az időben (egy-két kivételtől eltekintve) nem is tesz ránk magyaros benyomást.[23] Csak az erdélyi, a megyei és a magyar főurak által fenntartott alakulatok zászlói tartalmaznak a XVI. és XVII. században tisztán magyar heraldikai elemeket. Mivel az erdélyi fejedelmek zászlói a saját családi (később habsburgi elemekkel kevert) címereiket tartalmazták,[24] ezért a magyar zászló további alakulására csak az előbbiek és a II. Rákóczi Ferenc-félék voltak hatással, ehelyütt tehát csak ezeknek a rövid ismertetésére vállalkozhatunk. Részletes feldolgozásuk ma még alig lehetséges, a fejlődés menete azonban a rendelkezésre álló adatok alapján mégis felvázolható.

A saját végváraikban katonát tartó magyar főurak csapatzászlói közül a Nádasdy- és az Eszterházy-félékről vannak adataink. A Nádasdy T. kezén lévő Velike vár 1542. évi inventáriuma például lobogót említ.[25] Az 1548-ban Eger alá vonuló Nádasdy-hadak „tafota lobogók"-at használnak,[26] és van kisebbfajta zászlójuk is (szazlo aproval[27]); 1550-ből pedig a Nádasdy-iratok arról értesítenek, hogy a hadbavonuló Nádasdy-alakulat tartalékanyagot visz magával zászlók készítéséhez: tafota zászló és

[21] A M. N. Múzeum kiállításán. (1948.)

[22] Das Landes-Zeughaus . . . 169. l. (1635.)

[23] Lásd még: *Szendrei:* Kat. 1896. 384. l. (XVII. század.)

[24] *Bárczay O.:* A heraldika kézikönyve. Budapest, 1897. 314—316. l. (*Bárczay:* Heraldika.) — *Hampel:* Kalauz . . . 76. l. (Abafizászló.) A M. N. Múz. kiállításán: Bocskay-zászló. — Lásd még a II. Józsefnek erdélyi fejedelemmé történt beiktatásánál használt zászlót a M. N. Múzeumban.

[25] Országos Levéltár (O. L.) Nádasdy-iratok B/1556. 643/b.

[26] O. L. Nádasdy-iratok B/1556. 250/a. Registrum az marharol, kit Zolthan kezehez attak, hog' az hadban indoltak Eger ala.

[27] O. L. Nádasdy-iratok B/1556. 650/b.

zászlócskák részére: ... valamint szegeket a zászlócskák fölszögezésére;[28] továbbá ... apró szegeket lobogonak v^{c} (500) és ötuen szeget öregbet, eg' ueg g'olczot lobogohoz, Vramnak het ref olasz poztot ket könvel eggik Wegetius, az masik Alexander[29] és ismét lobogo-t és lobogóhoz való aprószöget.[30] Vegetius[31] 390. k. időből való „A hadügy vezérfonala" című könyvének a Nádasdy-intventáriumokban való említése arra mutat, hogy az újkorban is ez a hadvezérek kedvelt olvasmánya. Nádasdy T. 1548-ban Eger alá viszi magával,[32] 1550-ben pedig egyik alvezérének a ládájában is megtaláljuk.[33] Ezekből az adatokból tehát arra is következtethetünk, hogy a zászlóhasználat még most is az ó- és a középkorihoz alkalmazkodik. Színeikről, sajnos — az inventáriumok nem nyujtanak tájékoztatást. Az Eszterházy-zászlókról már több adatunk van. Szendrei körülbelül tizenötöt ismertetett belőlük a XVII. század vége előtti időből. Ezenfelül 1655-ből egy Illésházy-, 1667-ből pedig egy Nádasdy-kornétát (lovassági zászlót) írt le. A legrégibb a XVI. századból való Eszterházy-zászló (?). Vörös damasztselyemből készült, stilizált arany lángnyelvek díszítik, előlapján a Madonna, a hátsón pedig a keresztre feszített Krisztus olajfestésű képe látható. Mérete: 159x352 cm.[34] Illésházy kornétája zöld selyemből való, és saját családi címerével van díszítve.[35] A Nádasdy-kornéta (41x54 cm) előlapján tulipánkoszorúban a kettőskereszt, a hátlapon (babérkoszorúban) a Madonna jelképe (félhold fölött álló átlőtt égő szív) látható, mindkettőn pedig felirat is van.[36] A többi XVII. századi Eszterházy-zászló közül tizenegy gyalogsági,[37] három lovassági.[38] Színük szerint: 9 vörös[39], 2 sárga[40], 2 zöld[41] és egy fehér[42]. Csak öt datálható évszámmal: 1666-ból való három[43], 1683-ból pedig kettő[44]. Az egyik 1683-as fehérszínű, tehát ezred- vagy főzászló[45]. Abban is különbözik a többitől, hogy lapja váltakozva rombuszalakú kék, vörös és sárgaszínű selyemlapocskákkal van szegélyezve. Ha Szendrei megfigyelése helytálló, akkor ez a legrégibb eddig ismert példánya a lángnyelvekkel szegélyezett zászlók-

[28] ... tafotam pro banderio et banderiolis ... U. o. B/1556. 944/a.
[29] U. o. B/1556. 944/b.
[30] U. o. B/1556. 945. lobogo —, claviculos pro lobogo parvos $\frac{M}{I}$ (=1000).
[31] Flavius, Renatus: Epitoma institutionum rei militaris. (390. k.)
[32] Registrum az marharol, kit Zolthan kezehez attak, hog' az hadban indoltak Eger ala: ... uegetius kön'wet és alexanderet. O. L. Nádasdy-iratok B/1556. 250/a. Sárvár, 1548. jun. 13.
[33] ... De Wegetio de re militari. O. L. Nádasdy-iratok B/1556. 943/b.
[34] *Szendrey:* Kat. 1896. 366. l.
[35] *Hampel:* Kalauz ... l. folyosó 7. sz. zászló.
[36] *Szendrei:* Kat. 1896. 583. l.
[37] U. o. 307., 355., 358., 360., 385., 455., 616. és 722. l.
[38] U. o. 314., 608. és 620. l.
[39] U. o. 307., 314, 355., 356., 455., 608., 616. és 630. l.
[40] U. o. 355. és 360. l.
[41] U. o. 358. és 722. l.
[42] U. o. 385. l.
[43] U. o. 356. és 620. l.
[44] U. o. 355. és 385. l.
[45] U. o. 385. l.

nak. Ez a zászlódíszítési mód ugyanis csak a XVIII. század első harmadának a vége felé válik divatossá s azért fontos, mert az alapjában véve egyszínű hadizászlón, ezeken a lángnyelveken kaptak helyet ismét a nemzeti, illetve a címerszínek. Címer és egyéb ábrázolás tekintetében tizenkétféle változatot mutat ez a tizennégy Eszterházy-zászló. Mégpedig: 1. előlap: Madonna, hátlap: Eszterházy-címer; 2. előlap: Eszterházy-címer, fölötte Szentháromság és Madonna, hátlap: ismeretlen; 3. előlap és hátlap: Mária megkoronáztatása, alatta Eszterházy-címer; 4. előlap és hátlap: Eszterházy-címer; 5. előlap és hátlap: monogramm; 6. előlap: Eszterházy-címer, hátlap: tájkép; 7. előlap: Eszterházy-címer, hátlap: Madonna, mellette (babérkoszorúban) a magyar kiscímer; 8. előlap: Eszterházy-címer, hátlap: kétfejű sas; 9. előlap: Eszterházy-címer, hátlap: Mihály főangyal a sárkánnyal; 10. előlap: magyar kiscímer és az Eszterházy-család jelvénye, hátlap: tájkép[46]; 11. előlap: Madonna, hátlap: magyar címer[47] és 12. előlap: két fekete sas, hátlap: ismeretlen[48]. Ebben az időben tehát még nincsen egységes hadilobogó, de már útban vannak a későbbi Madonnás és magyar címeres zászló kialakítása felé: Mária hétszer, a magyar kiscímer pedig háromszor szerepel a XVII. századi Eszterházy-zászlókon, egy esetben (11.) pedig egy zászlóra is kerülnek („Maria Patrona Hungariae" felírással) s (bár csak átmenetileg) ez lesz Mária Terézia korában a magyar királyi hadizászlónak (törzszászló) hivatalosan is előírt ábrázolása és felírása. Pedig az Eszterházy-zászlók voltaképpen magánzászlók voltak.

A katonai csapatokat tartó főurakénak a mintájára készültek, és szintén magyar jellegűek a megyei insurrectionális zászlók. A legrégibb, melyet eddig megismertünk, Nógrád megye zászlója, 1663-ból. Kék damasztselyemből készült, s előlapján a megye címerével, a hátlapon pedig Krisztus képével van díszítve. Nyele vörös-fehér-zöldszínű. Ez utóbbi azonban 1848-ból való, mert ezt a zászlót akkor is használta a megye nemzetőrsége[49]. Borsod megyének egy kékszínű kornétáját ismerjük ebből az időből. Egyik lapján a vármegye címere látható[50], s ugyancsak lovassági zászló a Szepes megyéé is a XVII. század végéről. Vörös selyemből készült, s egyik lapját a Madonna, a másikat pedig a megye címere ékesíti[51].

II. Rákóczi Ferenc szabadságharcát jó fegyelmű és francia mintára szervezett kuruccsapatai vívták meg. A gyalogság és lovasság ezredekbe, a tüzérség pedig századokba volt beosztva, s egyenruhát is viseltek már. Egy ezred 10—12 századra oszlott, s mindegyik zászlóval volt fölszerelve. Csákójukon és kalpagjukon a fejedelem címerét viselték. A zászló a fejedelem szívügye volt: mindig maga gondoskodott róla. Nagyszebenben és

[46] 1.: U. o. 356. és 620. l. (három esetben); 2.: u. o. 385. l.; 3.: u. o. 355. l.; 4.: u. o. 360. l.; 5.: u. o. 722. l.; 6.: u. o. 358. l.; 7.: u. o. 455. l.; 8.: u. o. 314. l.; 9. u. o. 355. l. és u. o. 616. l.

[47] U. o. 307. l.

[48] U. o. 608. l.

[49] U. o. 614. l.

[50] *Hampel:* Kalauz . . . 77. l.

[51] *Szendrei:* Kat. 1896. 359. l.

Lőcsén csináltatta őket, saját előírása szerint. Rendszerint Bertóthy Ferenc kassai vicegenerálisa útján intézkedett megrendelésük ügyében. 1705. május 23-án ötvenet készíttetett festett bagariából a palotások és karabélyosok részére. A palotásoké „zölddel, veressel és kékkel" elegyített (lángnyelves?) fehér zászlók voltak, s a magyar és a fejedelem családi címereivel voltak díszítve. 1705. szeptember 8-án az egri püspök szentelte fel őket Rákóczi személyes használatára készített zászlajával együtt, amely szintén fehér (a korábbi kék) volt. 1706. elején három új udvari ezredet állított föl, s ekkor így utasította Berthóthyt: „Csináltasson kegyelmed 30 selyemzászlót, lovasoknak valókat, félben kéket, melyeken egyfelől a magunk címere olyformán legyen, mint a karabélyosok zászlóin . . ." Egyébként a ránkmaradt Rákóczi-zászlók, a kor divatjának megfelelően, szintén na-

2. kép.

gyon változatosak. Az ismertek közül például ma hét típust különböztethetünk meg: 1. (fehér) előlap: Rákóczi-címer, hátlap: Madonna, „Patrona Hungariae" felírattal; 2. (fehér) előlap és hátlap: felirat; 3. (zöld) előlap: Rákóczi-címer, hátlap: magyar kiscímer; 4. vörös-fehér csíkú (2. kép); 5. (vörös) előlap és hátlap: magyar kiscímer és „Pro Libertate" felírás; 6. (vörös) előlap: Madonna, hátlap: üres (felirat) és 7. kék-vörös (Rákóczi-színek), felírással.[52]

A Rákóczi-zászlók rúdja színes, sokszor felírásos, lándzsahegyükön pedig a fejedelem címere van bevésve,[53] tehát e tekintetben is a régi gyakorlathoz igazodnak. Az imént említett XVI. századi (Eszterházi-) zászló rúdját például vörös alapon sárga és fekete gyűrűk tarkitották[54], egy XVII. századinak a lándzsacsúcsán pedig az Eszterházy-család és Magyarország címerét találjuk.[55] A zászlórudak színezése általában változatos: karikákban[56] vagy csigavonal formájában[57] a zászlószínek mindegyike előfordul rajtuk, néha pedig festett sastollakkal is díszítették őket.[58]

A Rákóczi-zászlókon tehát a fejedelem színei és családi címere mellett Magyarország címere, a Madonna és a magyar színek (vörös-fehér) szerepelnek, azért használatuk a magyar jelvényeket olyan időben tudatosította a szabadságharcos kuruc seregekben, amikor a magyar királyi hadizászló magyar jellegét már elveszítette.

4. Látjuk tehát, hogy a Habsburg-uralom első kétszáz esztendejében a magyar királyi zászló elnémetesedett, s csak a megyék, egyes zászlósurak és II. Rákóczi Ferenc zászlóin találkozunk ebben az időben magyar színekkel, illetve címerekkel. Azonban ezek csak mellékesen (Rákóczit — Magyarország fejedelmévé való választása után — kivéve), a saját családi színeik és címerük mellé vették fel néha az ország címerét. Ezért felelnünk kell még arra a kérdésre, hogy miképpen őrizte meg a magyarság a XVI. és XVII. században országa régi színeit és címerét.

A XVI. század közepéig tárcsapajzsokon és a királyi tornaöltözéken találjuk meg tisztán őket. A XV. század után eltelt száz esztendő alatt például vörössel és fehérrel vágott pajzsokat használt a magyar gyalogság. A Magyar Nemzeti Múzeum ma is vagy tíz darabot őriz belőlük. Nagyságuknak megfelelően hatszor, hétszer, nyolcszor, kilencszer és tízszer vágottak, tehát voltaképpen a magyar címer színeit mutatják olyan időben, amikor a zászlókon nem szerepelnek a régi heraldikai formában a címerek komplikáltsága vagy idegen volta miatt.[59] Brassóban ebben a kor-

[52] *Szendrei J.:* II. Rákóczi Ferenc fejedelem hadilobogói. 15—23. l. — *Thaly K.:* Adalékok a hazai festészet történetéhez Thököly és Rákóczi korában, különösen a zászlófestészet. — A labanczászló sárga volt. A Rákóczi-emlékkiállítás leíró lajstroma. Budapest, 1935.
[53] U. o.
[54] *Szendrei:* Kat. 1896. 366. l.
[55] U. o. 608. l.
[56] U. o. 358., 360., 365. és 615. l.
[57] U. o. 616. l.
[58] U. o. 358. és 615. l.
[59] M. N. Múzeum. (Kiállítás 1949.)

szakban önálló foglalkozási ág volt a gyártásuk.[60] Némelyiknek a belső oldalán a magyar címer másik alkatrészét, a kettőskeresztet is megtalálhatjuk.[61] A magyar király tornaöltözéke — az Anjouk óta — vörös-fehér csíkozatú volt, s az maradt a XV. század második felében, sőt tovább is. Amikor II. Ulászló 1515-ben fiával Bécsbe látogatott, magyar kísérete festői ruházatával tűnt föl, a vitézek pedig vörössel és fehérrel csíkolt zászlót viseltek lándzsáikon.[62] A magyar huszárok a XVI. század végén kétcsíkú vörös-fehér zászlós dzsidát használtak[63], Francolin herold Turnier-Buch-ja szerint pedig a Miksa főherceg által 1560-ban atyja tiszteletére rendezett tornán a magyar királyi zászló fehérrel és vörössel hétszer vágott volt.[64]

A zászlón kívül (tehát más tárgyakon) használt magyar színekhez, a fehérhez és vöröshöz, a XVI. század második felében hozzá kezd kapcsolódni a magyar címer harmadik színe: a hármashalom zöldje. A függőpecsétek selyemsodratában a középkor végén jelenik meg először. I. Mátyás erre a célra már túlnyomóan a három színt használja.[65] A mai három nemzeti szín együtt, a címeren és a pecsétsodraton kívül, eddigi tudomásunk szerint, Jean Agricola (Hans Bauer) egy tornaképén (1557.) fordul elő első ízben: egy huszár vörös-fehér-zölszínű takaróval ellátott üstdobot üt, csákójának structolldísze pedig szintén piros-fehér zöldszínű.[66] Az első (de kétszer) háromszínű zászló 1601-ből való, s a török szultán ajándékozta Báthory Zsigmondnak.[67] A XVI. század közepe óta három (tehát nem éppen nemzeti) szín zászlókon és egyéb tárgyakon, mint láttuk, egyre gyakoribbá válik, mégpedig együtt, vagy külön-külön alkalmazva, s újabb színek is csatlakoznak hozzájuk. II. Mátyás koronázási ünnepén (1608.) ellenben azt a fahidat, amely (Pozsonyban) a koronázótemplom és a ferencesek egyháza közötti úton állott, már vörös-fehér-zöldszínű szőnyeggel takarták le.[68] 1611-ben az Erdélybe vonuló huszároknak 20, a hajdúknak pedig 40 piros, fehér és zöldszínű selyemzászlót rendeltek Bécsben. Ezek a zászlók azonban nem három, hanem csak egyszínűek voltak, hiszen még II. Rákóczi Ferenc is három külön színre gondolt, amikor 1706-ban így utasította Berthótyt: „Csináltasson kegyelmed harminc selyemzászlót, tízet narancssszínűt, tizet vereset, tízet pedig

[60] *Bietz, Z.:* Die Hermannstädter Tartschen. (Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum. III. 1933.) 32—35. l.

[61] *Szendrei:* Kat. 1896. 389. l. (XVI. század.)

[62] Művelődéstörténet II. 272. l. — *Váczy, P.:* Die ungarische Nationalfahne. (Ungarn 1941. szept.)

[63] *Bárczay:* Heraldika . . . 343. l. — *Szendrei:* Kat. 1896. 142. l. Szendrei szerint akadt közöttük vörös-zöld, sőt tiszta zöldszínű is.

[64] U. o. 307. és 320. l.

[65] *Kumorovitz L. Bernát:* Mátyás király pecsétjei. Turul 1932. Kny. 10. l. és 104. sz. jegyzet.

[66] *Szendrei J.:* A magyar viselet történeti fejlődése. Budapest, 1905. 53—54. l. — A zöldnek zászlókon való első előfordulására olv. a 63. jegyzetet.

[67] *Mika:* Weis Mihály . . . 109. l. u. II. melléklet 3. sz. kép. — E zászló ékben végződik, hat csíkjának színrendje: vörös-zöld-fehér-vörös-fehér-zöld.

[68] *Váczy:* i. m. 535. l.

kéket..."[69] Azonban kétségtelen, hogy a XVII. század közepe óta a három magyar szín összekapcsolva sem megy már ritkaságszámba. 1653-ban, tehát félszázados visszavetítéssel, H. R. M. mester ilyen zászlót festett a Pápa visszafoglalását (1597.) megjelenítő falfestményén a sárvári Nádasdy-kastélyban.[70] Az I. Lipót koronázásáról készült egykorú színes rézmetszet zászlói is háromszínűek, csakhogy a színek egymásután kétszer ismétlődnek, tehát ezek a zászlók kilenc csíkúak.[71] Kovachich M. Gy. szerint a három szín II. Ferdinánd, I. József és III. Károly koronázásakor a dekorációban már fontos szerepet játszott.[72] Amikor Eleonórát, I. Lipót hitvesét koronázták, a templom lépcsőjét „Pannonicus tricolor pannus"-szal, azaz magyar háromszínű szövettel takarták be.[73] 1707-ben II. Rákóczi Ferenc viszont, mint Magyarország vezérlő fejedelme, egyszínű zászlói mellé felvette a régi magyar színeket is és hatszor vágott (tehát hétcsíkú) vörös-fehér fejedelmi (?) zászlót csináltatott magának.[74]

A XVI. század közepe táján tehát az Árpád-kori színekhez a zöld csatlakozik, de a régi hagyomány is él még. A felsorolt példákból azonban az is kitűnik, hogy a Habsburgok magyarországi uralmának első kétszáz esztendejében a magyar színek használata már nem önálló és folyamatos, hanem inkább csak rendkívüli alkalmakra (királykoronázás, tornajáték) és kivételes esetekre (Báthory és Rákóczi zászlaja) zsugorodó. Oka ennek a halódásnak a magyar hadügy császári jellegén kívül az, hogy Bécsben a címerhasználatban is szakítottak a magyar hagyományokkal, s a császári címet és méltóságot a királyinál nagyobbnak tartván, Magyarország címerét nem a családi címerükkel kapcsolták össze, miként az Anjouk és különböző házakból való királyaink, hanem a legnagyobbnak vélt hatalom jelképébe, a császári kétfejű sasba helyezték.[75] Ez történt a hadizászló esetében is; megsárgult és megtarkult ez már akkor, s a sas terpeszkedik benne a teljes és önálló magyar címer nélkül. A magyarságnak nem tetszik éppen ez az eljárás, de nem tehet sokat ellene, legfeljebb annyit, hogy a királykoronázások alkalmával veszi elő tiszta magyarcímeres országzászlaját, és színeivel dekorál. Mivel pedig ilyenkor jóindulatára van szükség, meg is tűrik ezt a rövid időre szóló nemzeti játékát. S éppen ez az alkalmilag, de már I. Ferdinánd óta „intézmény"-szerűen használt országzászló őrizte meg és tartotta nyilván a németes és magán hadijelvények korában a magyar címer színeit, és szolgálta-

[69] Lásd a 3. §-t.
[70] *Ambrózy Gy.*: A magyar csatakép. Budapest, 1940. 78. l.
[71] *Váczy:* i. m. 535. l. — Már II. Mátyásnál is. Lásd Bartonieknak a 76. jegyzetben i. m. 139. l.
[72] *Váczy:* i. m. 535. l. — De nem mindig mind a három: néha valamelyikük hiányzik. II. Ferdinánd koronázásánál a vörös-zöld szint használták. *Kovachich M. G.:* Solennia inauguralia... Pest, 1790. 82. l.
[73] *Váczy:* i. m. 535. l. — *Kovachich:* i. m. 121. l.
[74] M. N. Múzeum. (Kiállítás.)
[75] *Horváth S.:* A magyar állam címere és a kétfejű sas. Budapest, 1912. 16. l.

tott ötletet — mint az imént láttuk — mind a háromnak az összekapcsolására s máskor, másutt és más formában való alkalmazására.

5. A középkorban a királyi zászló az ország zászlaja is volt, s a királykoronázások alkalmával sohasem hiányzott az ünnepi menetből. Dlugoss II. Károly koronázási zászlaját (Monaci nyomán) már az ország *ősi* zászlajának (Bannerium vetustum Regni Hungariae) mondja. Más középkori forrásaink azonban egyszerűen csak mint királyi zászlóról szólnak róla. Az országzászlóval I. Ferdinánd óta találkozunk újból, és későbbi adataink szerint is ez a zászló különleges rendeltetésű szimbóluma a nemzetnek: csak a koronázások alkalmával használják, közben a többi koronázási jelvénnyel együtt őrzik, később pedig minden koronázásra újakat készítenek belőle. I. Ferdinánd koronázásakor (1527. nov. 3.) a királyi dísztribünt — négy oldalról — öt magyar főúr állta körül Magyarország és társországai, továbbá a királyi család és az örökös tartományok zászlóival.[76] Ha a királyi családot és az örökös tartományokat egy-egy zászlóval képviselték, akkor a többi három Magyarországé, Dalmáciáé és Horvátországé lehetett. Miksa koronázásakor (1563. szept. 8.) már külön megelítik Dalmácia és Horvátország zászlaját.[77] II. Mátyásnál (1608. szept. 9.) a zászlók száma tízre szaporodott, s ezzel elérte a teljes létszámot. Egy 1608-ból való rézmetszeten láthatjuk is őket, s a magyarázó vers így emlékezik meg róluk:

„Auch 10 Fahnen Ungern zu Ross
Durch welche dann andeutet was
Die Zahl 10 Länderfein
Zu Ungern zugehören sein . . .“[78]

Sorozatukban a Magyarországéhoz csatlakozik Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Bosznia, Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kúnország és Bulgária zászlaja. Valószínűleg már Rudolf idejében is használták őket, mert a II. Mátyás koronázásáról ránkmaradt ceremónia-leírás szerint a szertartás előtti napon „. . . . a koronát . . . a (pozsonyi) várból a templomba vitték, hasonlóképpen a tíz kapcsolt királyság zászlait (is) lehozták . . . A tíz zászlót tíz magyar, a koronát pedig a nádor tartotta“.[79] Hogy már Rudolf korában mind megvoltak, tanúsítja még az a körülmény is, hogy az ő nagy pecsétjén a magyar társországok és hűbéres tartományok címereikkel már mind képviselve vannak. A II. Mátyás utáni koronázások mindegyikéről ismerünk metszeteket[80], s az országzászlók mindig szerepelnek rajtuk.

[76] *Bartoniek E.*: A magyar királykoronázások története. Budapest, 1936. 117. l.
[77] U. o. 122. l. — III. Ferdinándnál már társországokról beszélnek. U. o. 157. l.
[78] Magyar Történelmi Képcsarnok 3136. sz. metszete. (M. N. Múzeum.)
[79] MNT. V. 639. l.
[80] M. N. Múzeum. TM. Kcs. — *Wayer L.* ism. Bartoniek E.-nak a 76. jegyzetben idézett munkájáról. Századok 1941. 10—11. sz.

Most már az a kérdés, hogy milyenek voltak ezek a koronázási zászlók, illetve: milyen volt a magyar országzászló? Sajnos, éppen a legrégibbekről nincsen képünk, a II. Mátyás óta sorozatban reánk maradt egykorú metszetek pedig inkább csak dekoratív és hírközlő jellegű ábrázolások, s a heraldikával nem sokat törődnek. II. Mátyás koronázásáról például három metszetet ismerünk: egy szineset és két szürkét.[81] A szines kép fehérrel és vörössel hétszer vágott két magyar zászlót ábrázol, de címer nélkül, formája pedig sem ennek, sem a többinek nem vehető ki a rajzból. Ez a kép tehát csak azt bizonyítja, hogy rajzolója a csíkos magyar zászlót még ismerte. A két színtelen metszeten viszont ezek a zászlók már mind fecskefarkúak, címeresek (a címerek azonban stilizáltak),[82] hatnak a lapja satírozott, négynek pedig fehér. A későbbi ábrázolásokból és a ránkmaradt eredeti zászlók leírásából azonban arra következtethetünk, hogy külső forma tekintetében már ezek is a királyi hadizászló mintájára készültek, tehát egyszínűek és fecskefarkúak voltak, és az általuk képviselt országok címereit tartalmazták. Az illusztrátorok eljárására jellemző, hogy például II. Mátyás cseh királyi koronázási képét a III. Ferdinánd magyar királlyá koronázásánál, az I. Lipót esküjéről szólót pedig az I. Ferenc és V. Ferdinánd koronázása ábrázolásánál is felhasználták.[83] Szerencsére, 1618. óta 1792-ig bezárólag, hat koronázási zászló eredetiben maradt fönn, s Szendrei 1896-ban leírta őket. E leírás és az általuk képviselt országok címereit tartalmazták. Az illusztrátorok nak róluk. A legrégibb II. Ferdinánd koronázásáról készült (1618.) magyar országzászló. Anyaga kék selyem, alakja fecskefarkú, s mindkét lapján a magyar kiscímert tartalmazza ezzel a felirattal: „REGNI HUNGARIAE". Rúdjának felső része vörös, közepén fehér sastoll, alatta néhány kék és vörös gyűrű, majd újabb sastoll díszíti.[84] A többi kilencet nem ismerjük, mert egykorú rajzuk ma már nem található meg az Országos levéltárban.[85] 1647-ből IV. Ferdinánd horvát koronázási zászlaját írta le Szendrei. Világoskék színű, előlapján Horvátország címerével, a hátlapon: „F. III. CORONATUS IN REGEM UNGARIAE DIE XIII. JUNII MDCXLVII." felirattal. Rúdja vörös alapon vörös csíkú, lapjának a mérete pedig 161x273 cm[86]. I. Lipót koronázásáról (1655.) Szerbia fecskefarkú, sárgaszínű damasztselyem zászlaját (161x249 cm) ismerjük. Előlapját Szerbország címere díszíti, fölötte „R. SERVIAE" felirással, a hátlapon a magyar királyi korona látható, alatta pedig az uralkodó neve: „LEOPOLDUS" és az évszám olvasható.[87] Mária Teréziának vörös damasztselyem dalmáciai zászlaja maradt fenn 1896-ig. 140x280 cm nagy-

81 M. N. Múz. T. Kcs. 3135., 3136. és 3137. (színes) sz.
82 U. o. 3135. és 3136. sz.
83 *Wayer:* i. ism. (Lásd a 80. jegyzetet.)
84 *Szendrei:* Kat. 1896. 805. l.
85 *Illés J.:* A magyar címer és a királyi cím története 1804-től kezdve. Budapest 1916. (Akad. Értekezések a tört.-tud. köréből. XXIV. köt. 6. sz.) 45. l. 1. jegyzet. Illés ezen helye szerint 1916-ban még megvoltak.
86 *Szendrei:* Kat. 1896., 807. l.
87 U. o. 805. l. képe u. o. 806. l.

ságú, fecskefarkú, szélein selyem rojtozattal, amely egyébként a többieken is megvan. Előlapján Dalmácia címere („DALMATIAE" felirattal), a hátlapon pedig „MARIA THERESIA CORONATA IN REGEM HUNGARIAE MENSIS IUNII ANNO 1741." mondat jelezte rendeltetését.[88] Végül 1792-ből való I. Ferenc kúnországi zöldszínű koronázási zászlaja Kúnország címerével és a szokásos felirattal.[89] 1809-ben Pest megye insurgensei használták. Az 1792-es, Magyarországot képviselő zászló fehér volt, címere pedig a német-római birodalmi sas mellére volt helyezve.[90] A koronázási (ország-) zászlóknak ez a felsorolása, sajnos, nem folyamatos,[91] annyit azonban mégis megállapíthatunk belőle, hogy a Habsburgok korában Magyarországnak, kapcsolt részeinek és hűbéres tartományainak a királykoronázásokon való képviseletét — az időközben elnémetesedett s a hadseregnél használt királyi zászló helyett — az országzászló vette át. Időnként változó méreteiből arra következtethetünk, hogy minden alkalomra újakat készítettek, amire a szokássá vált időjelölő felirat miatt is volt szükség. Alakjuk és színük tekintetében a hadizászlókhoz hasonlítanak ugyan, címerével azonban mindegyik (I. Ferencig?) sas és egyéb idegen címerek tehertétele nélkül) egyedül csak az általa képviselt országot, a magyarországi tehát, mint főzászló (ezért vált később fehér színűvé) kizárólag Magyarországot jelképezte. Lángnyelvek (a XIX. és XX. századiakból is visszakövetkeztetve) nincsenek rajtuk[92], ezért a magyar országzászló a magyar színeket a magyar címer színeivel fejezte ki. Jelentősége tehát, mint már a szakasz elején jeleztük — az, hogy a magyar szineket évszázadokon át nyilvántartotta, a feledéstől megóvta, és indítást nyújtott másutt és más formában való használatukra, hatása alatt pedig a hármashalom zöldje is magyar színnek tudatosul a szemlélőben. Ennek viszont az lett a következménye, hogy a XVI. század közepe óta, a vörös és a fehér mellé, harmadiknak — más tárgyakon is — a zöldet csatolták, száz év múlva pedig mind a hármat (együttesen) magyar „tricolor"-nak nyilvánították.[93]

6. A török felett aratott XVII. századvégi győzelmek a magyar hadügy további fejlődését mozdították elő. Most is a katonás szellemű magyarok járnak az élen. 1688-ban alakul meg a Czobor-huszárezred, két év múlva a Pálffy- és Deák-ezredek, 1702-ben pedig a Forgách-huszárezred és a Babolcsay által felállított hajdú gyalogezredek létesültek.[94]

[88] U. o. 805. l.
[89] *Hampel:* Kalauz . . . 79. l.
[90] U. o. 218. l.
[91] Ausztriában is lehet belőlük néhány darab, esetleg Jugoszláviában is.
[92] V. Ferdinánd dalmát koronázási zászlaja megvan a M. N. Múzeumban, de sem ezen, sem az 1867-ben használtakon (Koronázó templom), sem pedig az 1916-osokon (3 darab a M. N. Múzeumban), nincsenek lángnyelvek. Szegélydiszük: aranyrojtozat.
[93] Lásd a 4. §-t. — *Bárczay:* Heraldika . . . 319. l. „. . . albo, viridi et rubro coloribus Ungaricis . . . " — mondja az oklevél.
[94] *Bárczay:* A hadügy fejlődése . . . 588—592. l. — Die österr. Armee . . . 39—43. l.

A spanyol örökösödési háború és II. Rákóczi Ferenc szabadságharca újabb lökést ad a hadügy alakulásának, s a szerzett tapasztalatok alapján megszületik az 1715. évi VIII. törvénycikk, mely a régi hadrendszert érintetlenül hagyva, 2. §-ában alapjait veti meg az állandó hadseregnek, mert — mint a törvénycikk elmondja —, a régi rendszer nem hatékony, ezért „...szükséges részben bennszülöttekből, részint külföldiekből alakított tekintélyesebb rendes sereget minden eshetőségre fenntartani". Azonban ennek a törvénynek is elsősorban Bécs látta hasznát. Eleinte ugyan 1715. után is magyarok kaptak patenseket új ezredek felállítására, s ők, tőlük telhetőleg, a hadsereg magyaros jellegét igyekeztek megőrizni. Bécs irányítása alatt azonban a század végére „házi" hadsereg lett belőle, s „nem maradt benne magyar, csak a legénység s a pénz, amelyen őket s az élükre állított idegen tiszteket eltartották". Ilyenformán az egyenruha kezdetben még magyaros színei és a zászló lassanként egyöntetűvé és német szabásúvá válik. A Czobor-huszárok például vörös-fehér övet viseltek. Az ilyen felszerelési tárgyak fokozatosan eltűnnek.[95] A III. Károly idejében alakult ezredek közül a Károlyi-huszárezred (1734.) felszerelését ismerjük. Az ezred tíz századból állott, s mindegyiknek volt saját zászlaja: előlapja világoskék szövet, rajta a Madonnával s „MARIA PATRONA NOSTRA" felírással, hátlapja vörös, a kétfejű sas díszítette, mellén a magyar címerrel, „SUB UMBRA ALARUM TUARUM" és „VIVENDUM NOBIS AUT MORIENDUM" jelmondattal.[96] Az ezred zászlaja ugyanilyen, csak nagyobb. Az első századé (főzászló) fehér selyemből való, előlapján a Madonnával és Magyarország címerével, hátlapján pedig a Károlyi-nemzetség címerével. Az uralkodó által felállított ezredek zászlóaljai természetesen már egészen más jellegű zászlók alatt harcolnak. Nemcsak az uralkodóház családi színei (a fehér és vörös) és címerei, hanem a császáriak is egyre tért hódítanak a hadfelszerelési tárgyakon, zászlókon, dobokon stb., főként pedig a fekete-sárga szín és a birodalmi zászló (Reichsfahne) régi zöldje, a zászlók lángnyelves szegélyén és magán a zászlólapon.[97] A XVIII. század közepéig azonban (bel- és külpolitikai okok folytán), a hadseregnek „házi hadakká" való alakítása még mérsékelten haladt előre, sőt — Mária Terézia korában egyideig meg is akadt, mégpedig — heraldikai véletlen folytán — látszólag a magyar színek javára. Mária Terézia ugyanis nem mint császár (a bajor választó lett azzá), hanem csak mint Magyar- és Csehország királynője és osztrák főhercegnő lépett a trónra. Az osztrák örökösödési háborúban az ő csa-

[95] Die österr. Armee ... 41. l.

[96] *Bárczay:* A hadügy fejlődése ... 559—561. l.

[97] U. o. 561. l. — Die österr. Armee ... 6. melléklete hat zászlót ábrázol színesen. A lángnyelvek vörösek és zöldek fehér alapon, a zöldszínű zászlókon pedig vörösök és fehérek. Ez utóbbiak a Habsburg-család színei (*Nagy E.:* Magyarország közjoga. Budapest, 1901. (Közjog.) 97. l.), a zöld pedig a birodalmi zászlóról való szín. (*Nyáry A.:* A heraldika vezérfonala. Budapest, 1886. 150. l.)

patai a császári seregekkel kerültek szembe, s most az a sajátságos helyzet állott elő, hogy a császáriak (fekete-sárga) helyett új tábori jelvényekről kellett gondoskodnia. (1743.) A régebbi fehér (Máriás és vörös-zöld lángnyelves) törzszászlókat meghagyta, a többiről pedig úgy rendelkezett, hogy fehér-vörös lángnyelvekkel szegélyezettek és fűzöldszínűek legyenek, s egyik lapjukat a magyar, cseh, burgundi, tiroli és az uralkodóház címerei egyesítve, a másikat pedig az ezredtulajdonos címere ékesítsék.[98]

Mária Terézia ezen rendelkezése szerint az 1743-as törzszászlók tehát fehér alapon vörös-zöld, a többiek pedig zöld alapon vörös-fehér lángnyelvekkel (három színből) a vörösből, fehérből és zöldből tevődtek össze, s kétségtelen, hogy akkoriban nálunk már magyarnak is tekintik az ilyen színkombinációt. Láttuk, hogy I. Lipót feleségének, Eleonórának a koronázásakor a templom lépcsőjét „Pannonicus tricolor pannus"-szal, azaz magyar háromszínű szövettel takarták be. Mária Terézia Szörény vármegyének adományozott címerében a piros-fehér-zöld színt kifejezetten magyar színnek mondja,[99] a kancellária pedig a királynő uralkodásának első éveiben iratait piros-fehér-zöld fonállal kötötte.[100] Azonban az 1743-as zászlórendeletével a királynő nem a magyar színeknek akart kedvezni. Ő sem a császári sast, sem a birodalmi színeket nem használhatta, azért családi színeire, a vörösre és fehérre esett választása[101], ezek pedig megegyeztek a magyar és cseh színekkel. A zöld szín sem kizárólagosan magyar szín még akkor: a német Reichsturmfahnenak már a középkorban zöld uszálya volt[102], s III. Károly vette föl a császári zászlóra. Mária Terézia e részben tehát atyja hagyományait követte, aki elkezdte a fekete-sárga színek és a háromszínű lángnyelvek rendszeresítését. Ezért mondottuk, hogy a Mária Terézia-féle 1743-as zászlók csak heraldikai véletlen folytán és csak látszólag jutottak a „magyar" színekhez. S hogy ez mennyire így is volt, bizonyítja az az 1745. évi október 22-i újabb zászlórendelete, mellyel az 1743-asnak az érvényét hatálytalanította, s a régi (fekete-sárga) császári színek használatát visszaállította („... die Fahnen auf den ehemaligen kayserlichen Fuss errichten zu lassen ..."[103]), mert férjét, Lotharingiai Ferencet közben császárrá választották. Ekkor a fehér törzszászlók kivételével a többi ismét sárga és tarka lett, s egyik lapjára a császár címerét, a másikra pedig Mária Teréziáét és országaiét festették.[104] Ugyanekkor a kancellária is visszatért a fekete-sárga fonál használatára.[105] Az 1745-ös rendeletből azonban az is követ-

[98] *Bárczay*: A hadügy fejlődése 562. l.
[99] Lásd: a 93. jegyzetet.
[100] O. L. 2834/1942. ikt. sz. Fasc.-ban a 186/1920. sz.
[101] *Horváth S.*: i. m. 18. l. — Nagy: Közjog 97. l.
[102] *Nyáry*: i. m. 150. l.
[103] *Bárczay*: A hadügy fejlődése ... 564. l.
[104] *Kisfaludy—Péter E.*: A régi hadsereg zászlói. A Pesti Hírlap Vasárnapja 1932. XII. 11. (50. sz.) 16. l.
[105] Lásd a 100. jegyzetet.

kezik, amit az előbb mondottunk, tudniillik — hogy a vörös-zöld lángnyelves fehér törzszászlót Bécsben nem tekintették magyarnak, s a beavatottak talán ezért nem alakították ilyenné a XVIII. században az országzászlót sem, hanem megelégedtek a címerében lévő színekkel, melyeknek magyar vonatkozását, a címer miatt, nem lehetett kétségbe vonni. De kétségtelen ez abból is, hogy az 1806-os zászlórendezés is meghagyta ezt a zászlófajtát[106], pedig akkor már igazán nem törekedtek a magyar szín- és címerigények kielégítésére.[107]

Mária Teréziának egyik rendelkezése sem volt radikális, mégpedig takarékossági okokból. Amikor fiát társuralkodóul maga mellé vette, a címerek is módosultak.[108] II. József 1781-ben kiadott, de végre nem hajtott rendeletében a zászlócímert pecsétje címeréhez kívánta igazíttatni. A napoleoni háborúkig csak lényegtelen változások figyelhetők meg a hadizászlón, némely magyar alakulaté pedig szinte tüntetően magyar jellegű. A 7. huszárezred 1798-i törzszászlaja például keretében jelzi a színeket, a rajta lévő sas hozzá képest nagy méretű magyar címert tart. Az 5. huszárezred (sötétvörös) lobogójának a négy sarkában látjuk a magyar kiscímert[109], 1806-ban, az osztrák császári cím felvétele után, az egész hadsereg egyforma zászlót kapott a magyar szempontból sérelmes csztrák császári középcímerrel. Ezt a zászlórendezést Károly főherceg mint az udvari haditanács elnöke és intézkedő hadügyminiszter hajtotta végre úgy, hogy minden zászlóaljnál, mint már említettük, megmaradt a (vörös-zöld) lángnyelves fehér törzszászló, egyik oldalán a Madonna képével, a másikon a kétfejű sassal, a többi pedig sárgaszínű zászlót kapott, mindkét oldalán a császári középcímerrel.[110] 1806-ban azonban II. Ferenc császár a német fekete-sárga-vörös színek közül a fekete-sárgát nyilvánította osztrák császársága színeiül[111], az 1812-es, 1816-os (és a későbbi, mint például az 1849. márc. 4-i zászlórendezések a vörös-fehéret (és a zöldet is) egészen kiszorítják a hadizászlóról.[112]

A heraldikában járatlan Mária Terézia-korabeli magyar szemlélő természetesen úgy vélhette, hogy egyedül hazája színeit látja azokon a törzs-zászlókon, melyek alatt királyáért a német császár ellen harcol, s a század végén is így vélekedhettek róluk, amikor a vörös-zöld lángnyelves (és esetleg a magyar címert is feltüntető) fehér zászlók alatt[113] (is) folyt a küzdelem Napoleon ellen. Akkor azonban, a francia trikolór hatá-

[106] *Kisfaludy—Péter:* i. c. 17. l.
[107] Ezzel a kérdéssel „A magyar címer kialakulása" c. értekezésünkben (kézirat) foglalkozunk.
[108] *Kisfaludy—Péter:* i. c. 16. l. — *Bárczay:* A hadügy fejlődése 564. l.
[109] U. o. 17. l.
[110] U. o. 17. l.
[111] *Nagy:* Közjog 97. l.
[112] *Erben, W.:* Katalog des k. u. k. Heeres-Museums. Wien, 1899.
[113] A szoros értelemben vett katonai zászlók mellett voltak még megyei insurrectionális zászlók, céhzászlók, polgári-katonai jellegű és egyéb zászlók is, ezek azonban a katonai zászlóhoz igazodnak, azért ehelyütt nem foglalkozunk velük. A nemzeti színek fejlődésének a szempontjából nem jelentenek sokat.

sára, a piros-fehér-zöld szín újabb elrendezésben (a polgárság nemzeti zászlaján és kokárdáján) új értelmezést kapott nálunk is, s miután Bécsben végleg a fekete-sárgára tértek át, minden kétértelműség nélkül magyarnak kezdik tekinteni.[114]

7. A trikolórt Franciaországban is csak az újkorban kezdik használni a polgári állam szimbólumaként. XIV. Lajos koráig a francia hadizászló sem volt egységes: az ezred zászlóit a parancsnokok színe és címere díszítette, a hadsereg főparancsnokának a zászlaja pedig fehér volt. XIV. Lajos ezt az állást törölte, illetve magának tartotta fenn, s vele a fehér hadizászló (a királyi címerrel bővítve), a királyság zászlajává lett. Ezóta a királyi gárda használja, az ezredek pedig háromszínű zászlót kapnak.

A zászlóval együtt fejlődött és szintén inkább katonai jelvény volt a kokárda. Neve eredetileg kakastaréjt, vagy kakastollcsomót, később pedig különféleképpen redőzött szalagdíszt jelentett, noha éppen ezeknek a használata a régibb. A középkorban ugyanis a lovagok a tornákon hölgyük színeit viselték, többnyire hurkolt szalag formájában. A kakastollról a szalagra a XVII. században tolódott át. A tolldísz divatját ugyanis a franciák a szolgálatukba szegődött horvátoktól tanulták el. A szalagkokárda különben már XIII. Lajos korában kimutatható. Színe változatos. A spanyol örökösödési háborúban a francia katonák fehér-vörös, a hétéves háborúban pedig fehér-zöld színű kokárdát viseltek. 1767-ben a királyi zászló fehér színét vette át. A forradalom idejében a kokárda jut előbb nagyobb szerephez, s trikolórrá alakulva a királyi fehér zászlót is háromszínűvé formálja, és az egész nemzet szimbólumává avatja.

Amikor 1789. július 12-én a nép a Bastille megvívására a királyi palota kertjében gyülekezett, C. Desmoulins ismertető jelvényt ajánlott. „Milyen színt akartok, — kérdezte. A remény zöldjét, vagy Cincinatus kékjét, az amerikai szabadság és demokrácia színét? A zöldet — harsogta a tömeg." Erre Desmoulins leszakított egy falevelet, s kalapjára tűzte. A nép követte példáját. Amikor az emelvényről lelépett, zöld szalagot nyujtottak át neki. Abból is feltűzött egy darabot, a maradékot pedig szétosztotta a körülállók között. Rövidesen egész Párizs felvette ezt a színt, s akinek nem jutott szalag, tovább is falevelet hordott. A zöld szín lett tehát a nagy felkelés első jelvénye. Július 13-án azonban elvetik, mert kiderült, hogy ez Artois grófjának a színe, akit a nép gyűlölt. Ugyanaznap a nemzetgyűlés (tévesen) a kék és vörös mellett döntött, mert Párizs városának a színeit látták bennük, s úgy vélték, hogy a XIV. században D'Eitenne Marcell partizánjai is ezek alatt a színek alatt harcoltak. Ez a kokárda a polgárság jelvényévé lett, mint a nemességé korábban például a vörös cipősarok volt. Július 31-én a vörös-kék kokárda háromszínűvé válik. Ez a módosítás a hagyomány szerint La Fayette tábornoknak nevéhez fűződik, aki e napon terjesztette a városi tanács elé a nemzetőrség sza-

[114] Lásd az 5., 6. és 7. §-t.

bályzatát és a királyság zászlajának a fehér színével bővített kokárdáját, a forradalom eszméire célzó eme profétikus szavainak a kíséretében: „Bemutatok önöknek egy kokárdát, amely bejárja majd a világot". Ezóta a kék-fehér-vörös francia trikolór, a zászlón és kokárdán egyaránt, a forradalom és a polgárság jelvénye. A törvényhozás többször is foglalkozott vele: az 1791-i törvény a háromszínű zászlót, az 1793-i pedig a kokárdát tette kötelezővé.

A trikolór mellett a forradalom vörös színű zászlót is használt. 1789-ben, az ellenszegülők ellen hozott törvények értelmében, zendülés esetén, az előljáróságnak a városháza főablakán vörös zászlót kellett kitűznie, annak jeléül, hogy a karhatalom működésbe lépett. Felírása: „Loi martiale du peuple contre la rébellion du pouvoir executif". Rendszeresen használták. 1792-ben a nép is vörös zászló alatt kelt fel a királyság megdöntésére.

A kokárda és zászló használata a következő években is változatos. A kokárda esetében a forradalom éveiben általában megelégedtek az egyszerű nemzetiszínű szalaggal. A nőké rozettaszerű volt. A nép vászonból valót hordott, amilyet már hat sou-ért lehetett kapni. Ez volt a legelterjedtebb azért is, mert a drága és díszes kokárda viselőit arisztokratáknak nézték. A hazafiak e mellett az egyszerű kokárda mellett még ellenző nélküli vörös (frigiai vagy jakobinus) sapkát hordtak.[115] (3. kép.)

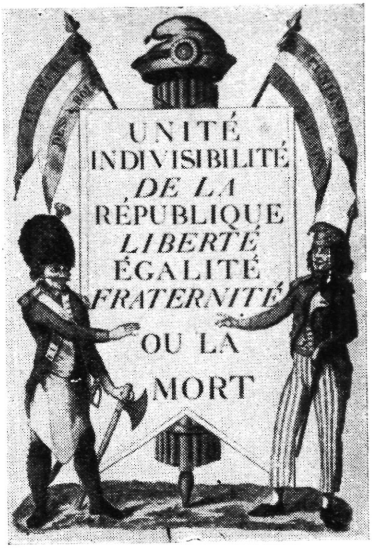
Az ellenforradalmárok fekete vagy fehér kokárdát tűztek fövegeikre (rebellis kokárda), és üldözték a trikolór viselőit. Meg is únják a kokárdát. Egy 1793-i rendelet szerint a nők kokárda nélkül nem mehetnek sétálni. Ugyanebben az esztendőben mindenkire, még a Franciaországban tartózkodó idegenekre is kötelezővé teszik viselését. Aki nem hordja, gyanús. A direktórium idejében megint elhanyagolják. A köztársaság ötödik évében már börtönnel büntetik a kokárda megvetőit.

A nemzeti zászló kék-fehér-vörös színű volt. Azonban, főleg vidéken, meg is fordítják a színeket, és fehér-kék-vörös vagy vörös-kék-fehér színű zászlót használnak. Az egységes színrendet csak az 1831-i törvény vezette be. E szerint a színek elhelyezése horizontális, s a zászlórúdnál van a kék, középen a fehér, a vörös szín pedig szabadon lobog. A zászló lobogójára a forradalom jelszavait írták, a rúdra pedig 1805-ben a császárság jelképét, a római sast tűzték.

A restauráció idejében a fehér kokárdát és a liliomos, királyi címeres és nyelén sasos fehér zászlót rendszeresítik. Napoleon száznapos uralma azonban visszaállítja a trikolórt. Az 1816-i törvényhozás újból a fehér színt vezeti be. 1831-ig a trikolór Indiában húzódik meg: Allard

115 *Larouss:* Dictionnaire s. v. „drapeau", „drapeau rouge", „cocarde." — *Max:* Les drapeaux français. Paris, 1880. — *Neubecker, O.:* Fahnen und Flaggen. Leipzig, 1939. — Képes Világtörténet . . . X. 243., 250., 251., 253., 291., 292., 390., 470., 471., 488. és 566. l. Kép: u. o. 390. l. — Marcell hívei vörös-kék színű sapkát viseltek. *Weber, G.—Baldamus, A.:* Lehr- und Handbuch der Weltgeschichte. Leipzig, 1923. (23. kiad.) II. 694. l.

tábornok, megbízásból, Lohareban hadsereget szervez, s ez a francia színeket használja. Az 1831-i júliusi forradalom után a polgárkirály (Fülöp Lajos) visszaállítja a trikolór zászlót, nyelén a gall kakassal, lobogóján pedig „Liberté, ordre publique" felírással.

3. kép.

1848-ban majdnem vörösre cserélik ki. Amikor ugyanis a februári forradalom napjaiban az ideiglenes kormány helyreállította a trikolórt, a nép, abban a hiszemben, hogy ez a köztársaság zászlaja, a barrikádok vörös zászlóját kívánta nemzeti jelvényül. A. Blanqui a nép nevében tiltakozott is: A trikolórt, amelyet még XIV. Lajos vezetett be és az első köztársaság megszentelt, Lajos Fülöp meggyalázta. „Most már nem élünk a császárságban, de az első köztársaságban sem", azért a nemzetőrség és a nép vére által megszentelt zászlót kell felvenni, — mondotta. Az ideiglenes kormány azonban nem fogadta el ezt (a történeti tévedésen alapuló) kívánságot, s a trikolór megmaradt francia nemzeti jelvénynek.

Az 1848-i februári forradalom idején a háromszínű kokárda helyett a kabáthajtóka gomblyukába tűzött vörös szalag vagy rózsa lett divatos, melyet a vörös zászló letiltása után a nipponi rózsa formájú és nemzetiszínű kamélia (camelia tricolore) váltott föl.[116]

[116] Uj Idők Lexikona s. v. „camelia".

A francia trikolór tehát a forradalom terméke. Kék színe a királyi címerből, a fehér a királyi zászlóból, a vörös pedig Párizs címeréből való. A forradalom kokárdáján egyesült első ízben e három szín francia nemzeti színné, s innen került át a nemzeti zászlóra. A trikolór kialakításában tehát mind a kettőnek jelentős és egymást kiegészítő szerepe volt.

8. A francia háborúk során La Fayette emlékezetes szavai beteljesültek: Egész Európa megismerkedett a trikolórral és az általa jelképezett eszmékkel. Az 1831-i és az 1848-i párizsi forradalom pedig csak felfrissítette és a réginél élénkebb ütemű megvalósítására sarkalta az elnyomott népek szabadság iránti vágyakozását, így a magyarságét is. E szabadságmozgalmak nemzeti szimbólumaként, francia mintára, csaknem mindenütt megszületik a háromszínű zászló és kokárda, amely most már nemcsak a forradalomnak, a köztársasági eszmének vagy demokratikus világnézetnek, hanem a nyelvi nemzetiségnek is jelvényévé válik.[117]

Legkorábban ott vették használatba a nemzeti színeket, ahol Franciaország ereje cselekvőleg is megmutatkozott. Így az Anconai Köztársaság (1797—1798.), a Helvét Köztársaság (1798—1803.), a Cisalpin Köztársaság (1797—1802.), Piemont (1800.) és a Római Köztársaság (1803—1805.) már a XVIII. és XIX. század fordulóján barátkozik meg a trikolórral,[118] míg az ellenséges és elmaradottabb országokban ez csak a század közepén valósul meg. A németek fekete-sárga-vörös színe sem ó-német szín, amilyennek a múlt század közepén képzelték, hanem a jenai Burschenschaftok színe, s csak a napoleoni háborúk idejében vert mélyebb gyökeret. Az első fekete-vörös zászlót, 1816-ban, a jénai nők adták az egyetem hallgatóinak, s a német trikolór az 1831-i párizsi forradalom utóhullámaként jelentkező német forrongások idejében született meg. Az 1832-i hambachi mozgalommal szemben a Bundestag is kénytelen volt föllépni. A mainzi osztrák katonai parancsnokság azt jelentette, hogy a polgárság német nemzetiszínű kokárdát visel, s az 1833-ban megismételt hambachi nemzeti ünnepségekről beküldött hivatalos jelentések (tévesen) már ó-német színű zászlókról írnak. A Bundestag válaszképpen kijelenti, hogy a fekete-vörös-arany színű kokárdák viselése tilos, s az ilyen zászlók alatt való felvonulásokat büntetendő cselekménynek kell minősíteni. Forradalmi jelvények ezek, készítésük tehát tilos.[119]

1845-ben a dán király is eltiltotta a schleswig-holsteini vörös-fehér kék trikolórt.[120]

A szláv trikolór a hollandi köztársaság vörös-fehér-kék lobogójának az átvétele révén keletkezett, és Oroszországból jutott el a testvérnépekhez. Nagy Péter cár ugyanis (rangrejtve) tanulmányozta a hollandi hajóépítést, majd hazatérve átszervezte hajóparkját, s kereskedelmi hajóin

[117] *Szélt S.:* Városaink neve, címere és lobogója. Budapest, 1941. 56. l.
[118] U. o. 57. l.
[119] *Bárczay:* Heraldika . . . 318. l.
[120] U. o. 318. l.

az átalakított (fehér-kék-vörös) lobogót rendszeresítette; hadserege és hadiflottája azonban továbbra is megtartotta a régi orosz heraldikai zászlót. A csehek, szerbek, horvátok, szlovének, szlovákok, rutének, montenegróiak stb. váltakozó színekkel s itt-ott egyéb módosítást is alkalmazva (a bolgároknál például a kék helyén zöld van, a cseheknél a kék ékalakban szerepel) nagy védőjüknek ezt a kereskedelmi flotta-beli zászlaját vették át nemzeti és nemzetiségi jelvényükül.[121]

9. A francia hármasszín analógiájára összeállított magyar trikolórra vonatkozó adataink legelső képviselője talán az a nemzetiszínű szalag, melyet József nádor és hitvese: Alexandra Pavlovna 1801-ben Nógrád megye zászlaját feldíszítették és ilyen szalagok vannak (de fekete-sárgák is) a pesti hajómesterek 1814-ből való céhzászlaján, koruk azonban bizonytalan.[122] A II. József halála utáni parasztmozgalmak idejében pedig a piros pántlikát és a forradalmi zászlót is használták már nálunk.[123] Mindazonáltal hazánkban is már kezdettől fogva élénk és folyamatos volt az érdeklődés a francia forradalmi eszmék és intézmények iránt: értük hullott a porba Martinovics Ignác feje, s értük kerültek vérpadra és börtönbe a nemzet legjobbjai. Martinovics 1794 augusztus 13-i vallomásában maga is beismerte, hogy a nemzet színeiül a zöld-vörös-fehér színt kívánta bevezetni; Szolártsik Sándor pedig Abaffy Ferenc és baráti köre forradalmi magatartásáról szóló följelentésében azt írta, hogy Szentmarjay elébe ment egy francia hadifoglyokkal Vácra érkező hajónak, a foglyokkal beszélgetett, és egy kokárdát is kapott tőlük.[124] Petőfinek és a márciusi ifjaknak az olvasmánya már csupa forradalmi francia írás. Lamartine-nak a girondiak történetéről szóló kötetébe Petőfi ezeket a szavakat jegyezte be: „Imádságos könyvem: a szabadságháborúk története".[125] Azonban nemcsak a fővárosnak van már akkor radikális értel-

[121] *Széll:* i. m. 56. l.

[122] *Szendrei:* Kat. 1896. 753. l. — Hampel: Kalauz 80. l.

[123] Egy zemplénmegyei kiáltvány ezeket rendeli: „Minden helybeli parasztnak kürtje és zászlója legyen fekete bagariából, veres pántlikával szegve; a zászló közepén egy papiros ragasztva, melyen ez írás legyen: Felséges II. Péter Lipót a mi királyunk; és a helység neve is ott legyen, és mihelyt legkisebb csatály esik vagy hallatik valahol, az egész országban minden helységbe minden paraszt, aki csak talpára állhat, egyszere kiálljon, fegyveresen, fuljon kürtöt, emeljen zászlót, menjen a mezőbe, vágjon marhát, egyék és ígyék, koncolja az urakat az egész országban". (MNT. VIII. 479—481. l. — Marczali szerint azonban ez csak Bécsből származó ijesztés volt csupán a nemesség ellen. U. o. VIII. 482. l.)

[124] *Benda K.:* A magyar jakobinusok iratai. II. A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai. 1794—1795. Budapest, 1952. 56. l.: „. . . drei nazional Farben zu Kokarden, grün, roth und weiss einzuführen". — Benda szerint (u. o. b. jegyzet) a Martinovics-féle színrendben elírás lehet a „roth—weiss und grün" helyett. — Benda (u. o.), 171. l.: „Es bekam hier auch unter anderen einen französischen Brief, mit der Aufschrift: Sittojen! aus welchem er bey Tische erzählte, es wäre ein Schiff mit französischen Gefangenen gekommn, und der Szentmariay sey ihnen entgegen gegangen, sie gesprochen, geküsst, auch eine Cocarde von ihnen bekommen habe,welche er niemanden sehen läst, als der sie kniend küssen will". — 1794. aug. 30-i vallomásában Szentmarjay beismerte, hogy egy francia tiszttől kapott kokárdát, de azt csak ismerőseinek mutatta meg, majd megsemmisítette. *Benda:* i. m. 118. l.

[125] 1948—1949. Centenáris Kiállítás. Kiadta a Történelmi Emlékbizottság. Budapest, 1948. 25. l. (C. kat.)

misége, hanem a megyéknek is. Ők a magyar trikolór első ápolói. A vidékiek közül legszembetűnőbben Madarász Józsefben és fivérében lép elénk 1848—1849-nek ez a harcos nemzedéke. A politika porondjára, fivérével együtt, 1836 október 25-én, Fejér megye gyűlésén lép egy sérelmes királyi rendelet kapcsán, s bátor kiállás után annak félretételét vívják ki. Ilyen meggyőződés mellett nem meglepő tehát, hogy (eddigi tudomásunk szerint) ők voltak az elsők, akik a magyar színek mellé a francia forradalmi jelvényeket, radikális jelentésükben, nyilvánosan is használatba merték venni. A gyűlésen Madarász László a felvilágosodást is dicsőítve így beszélt: „Holland nyitotta meg Európa szabad éveinek törvényeit s az ő országa tettét követte a Themze. S a törvényes szabadság, a törvény és ennek engedelmesség Missisipi partjairól a Seineig dörgött, s a XVIII. század vége vérözönnel táplálá életre a fölvilágosodást, melyet a közvélekedés gyémántpajzzsal véd és a szent alliáncz fölkent hármas zászlaja sem födheti sötétséggel". Maga pedig a gyűlésen vállára vetett tiszta vörös, fivére pedig nemzetiszínű kardkötőt viselt. Ekkor már mindenki republikánusoknak tartja őket. Az 1843. évi május 3-i választásokon pártjuk már republikánus vörös zászlókkal és vörös tolljelvénnyel vonult a megyeház udvarára.[126] 1840 jún. 8-án a pestiek Széchenyi István tiszteletére fáklyásmenetet rendeznek és „ALKOTMÁNY—AKADÉMIA—IPAR" felírású nemzetiszínű zászlót ajándékoznak neki.[127] A jászkun hármas kerület váltságának százados ünnepére 1845-ben kiadott emléklapot három nemzetiszínű zászló díszíti.[128] A megizmosodott magyar nacionalizmus tehát a három színt már az utcára viszi, sőt a viselet díszévé is avatja. Erre vall az 1841-ből való nemzetiszínű női selyemruha. Tónusa zöldes, ami azért van, mert a kockák zöld csíkjai a pirosaknál és fehéreknél szélesebbek.[129] Hasonló ruha maradt Petőfiné, Szendrey Júlia után is.[130] A nemzeti színekben ízlésesen pompázó szövetet és piros-fehér-zöld színű pántlikákat nagyban gyártották már akkor Valero selyemgyárában.[131] Két darab Valero-féle nemzetiszínű szalagot az 1948. évi centenáris kiállítás is bemutatott.[132] A három szín rövidesen már használati tárgyakon is megjelenik, 1842-ben például egy köszörült piros-fehér-zöld színekkel festett üvegpoháron, rajta „A Pesth" nevű gőzhajó, a magyar címerrel s az 1842-es évszámmal. Felírása: „Örömére és emlékezetjére, hogy Pesth elindítá a rólla nevezendett első magyar gőzhajót".[133] A színek, egyik oldalán, zászlóhegyszerű ékben vannak elhelyezve. Az 1847. évi országgyűlési választásokon már általános a nemzetiszínű magyar zászló. A Budapest Székesfőváros Történeti Múzeuma egy 1847-ből való

[126] *Madarász J.:* Emlékiratain, Budapest, 1883. 38. és 44. l.
[127] C. Kat. 13. l.
[128] *Lestyán S.:* József nádor... Budapest, 1943. lapsz. nélk.
[129] Budapest Székesfőváros Történeti Múzeuma. B. Sz. T. M.
[130] C. Kat. képmelléklete.
[131] Uj Idők Lexikona.
[132] C. Kat. 12. l.
[133] B. Sz. T. M. — C. Kat. 11. l.

vízfestményt őriz, amely a Kristóf-téri választási menetet ábrázolja. Lovas és gyalognép vonul rajta két nemzetiszínű zászlóval, az egyiken ezzel a kortes-felírással: „ÉLJEN-SZENTKIRAL-KOSSUTH".[134]

10. A Március Tizenötödike 1848. ápr. 6-án (19. sz.) azt írja, hogy ezelőtt „tíz-tizenkét esztendővel a nemzetiszín még meglehetősen tiltott portéka volt, és viselését felségsértésnek tartották". Szemére is veti a konzervatívoknak, hogy zászlóikat csak óvatosságból tűzték ki. Valóban: az újfajta magyar trikolór végleges meghonosítása hosszú és szívós küzdelemnek az eredménye, melyet a magyar társadalomnak a francia forradalom eszméin nevelkedett, haladó szellemű és radikális reformokért lelkesedő képviselői érleltek győzelemre. Ez a küzdelem a század elején az országgyűléseken is kap teret. A magyar címer (s általa a magyar színek) védelmében a magyar kancellária már a XVIII. század második felében felvette Bécs ellen a küzdelmet, az országgyűlések pedig 1811. óta a pénzügyekkel, majd később a nyelv kérdésével kapcsolatban folytatják tovább a harcot. A napoleoni háborúk idején ugyanis Ausztria áttért a papírpénzgazdálkodásra. Magyarországnak nem volt önálló pénzügye, (s noha elvileg nem fogadta el a papírpénzt), a devalvációk pedig súlyosan érintették, azért arra törekedett, hogy a magyar kamarát a bécsi udvari kamarától függetlenítse. 1811-ben azt a követelést veszi fel sérelmei közé, hogy „a pénz értéke és veretése iránt egyedül az ország gyűlése végezzen, a pénzre is csak törvényes országcímer és a körülírások honi nyelven nyomassanak". A király azt válaszolta, hogy gondoskodni fog az 1550:XLVIII. törvénycikk megtartásáról.[135] Ez a válasz azonban nem volt kielégítő, mert az idézett artikulus az ércpénzeken nem írt elő magyar köriratot, s a címerre vonatkozólag sem rendelkezett kategórikusan: egyik oldalukat — régi szokás szerint a Madonna képével, a másikat pedig — tetszés szerint — a felség arcképével vagy Magyarországnak a német sas mellére helyezett címerével kell díszíteni.[136] S ebben az időben a sas sem németbirodalmi szimbólum többé, hanem osztrák császári jelvény, s a magyarság nem is nézi jószemmel. De mást nem tehetvén, belenyugszanak, heraldikai szempontból talán azért is, mert a Habsburg-kori magyar pénzeken az 1550:XLVIII. törvénycikk aránylag elég kedvezően érvényesült: I. Ferdinánd óta a magyar kiscímer felbontva, I. Lipót óta pedig (vagy már talán előbb) a teljes kiscímer (önállóan is) mutatkozik rajtuk. Rendszerint az előlapon a köriratban, vagy a hátlapon a Mária-kép alatt foglal helyet, Mária Terézia pénzein pedig, a XVIII. század hatvanas éveiben, már nagyobb formában egyes pénzérmék (leginkább a tallérok) egész mezejét tölti ki, s a koronát angyalok tartják a címerpajzs fölött. Jellemző, hogy II. József és II. Lipót alatt

[134] B. Sz. T. M. — C. Kat. 18. l. — Deák Ferenc választási zászlaja ma is a M. N. Múzeumban van.
[135] O. L. 186/1947. — 281/1921. alap- és 293/1921. ikt. sz.
[136] *Horváth S.*: i. m. 20—21. l.

is megmarad ez a címerfajta.[137] 1792. és 1800. között I. Ferenc dukátjain, tallérjain és aprópénzein még elődei hagyományait követi, a napoleoni háborúk idejében azonban csak aprópénzt (1809-ben tallért is) veret.[138] A rendek fellépése tehát pénzügyi és címertani szempontból egyaránt indokolt volt. A király 1811-i ígérete csak annyiban teljesült, hogy 1813-ban tallérokat is veretett, 1815 és 1830 között azonban megint papírpénzzel kísérletezik, s ércből csak apróbb címletű pénzt bocsát ki.[139] 1830. után újból megjelennek a nagyobb értékű ezüst- és aranypénzek, a dukátokon és tallérokon az előlapon az uralkodó álló alakjával, a hátlapon a Madonnával, alatta pedig az ismét parányivá vált magyar kiscímerrel, mely a huszasokról néha el is tűnik.[140] I. Ferenc utolsó éveiben tehát a magyar címer törpülni kezd, és fogyó tendenciát mutat. A pecséteken ebben az időben már a sasos címer dominál, a pénzeken azonban, mert közkézen forognak, s veretésük az országgyűléstől is függ, (V. Ferdinánd idejében is)[141] más megoldással igyekeznek háttérbe szorítani a még mindig sas nélküli magyar államjelvényt, amely saját területén a magyar uralom ősi jellegét folyamatosan s Bécs szemében bántó módon képviseli.

Ilyen körülmények között az 1832—1836-i országgyűlésen a rendek ismét a pénzügyekkel kapcsolatban vetik fel — a címer mellett — most már a színek kérdését is. Veszprém vármegye sérelmi pontjai között a következőket olvassuk: A megye a magyar kamara függésének „bizonyító külső jelélül látván és tartván azt, hogy a magyar udvari kamara igazgatása alatt levő helyeken és javakban, épületekben és egyéb tárgyakon lévő festések nem Magyarországnak, hanem az Ausztriai birodalom(nak) színeivel lenni tapasztaltatnak, ezen a nemzetiséget elmellőző s a magyar kamarának a német birodalomtól függetlenségét kérdésbe hozható jeleket az ország színeivel felcseréltetni kívánja, amint a királyi helytartótanács kormánya alatt lévő javakban ez már valósággal megtörtént".

Veszprém megyének a kérelmét, mivel „a nemzetiség" problémájához fűzte a színhasználat sérelmét, a nyelv ügyével foglalkozó választmányhoz tették át, amely előtt ekkor már „a nemzetiség sikeresítése" szempontjából több fontos kívánság feküdt. A választmány felterjesztésének 7. pontjába foglalta ezt a sérelmet ilyen fogalmazásban: „Hogy a honi nyelv az egész országban uralkodjék, megkívánható a nemzetiség tekintetéből, hogy hivatalos voltát és országos hitelességét minden külső nemzeti jelek szembetűnőképpen mutassák, ugyanezért: a) minden Magyarországon vert pénzek magyar jelekkel és körírásokkal készüljenek;

[137] A M. N. Múzeum Éremtára. (Lásd a pénzérmék megfelelő sorozatát.)
[138] Österreichische Münzprägungen 1519—1938. Von *V. Müller zu Aicholz — A. Loehr — E. Holzmair.* Wien, 1948. I—II. 2. Aufl. (II. k. I. Ferenc alatt.)
[139] U. o.
[140] U. o. I. k. 42. és 43. tábla.
[141] U. o. I. 45. tábla.

b) minden köz- és kamarabeli épületek magyar címerekkel és felírásokkal ékesíttessenek, a magyar kereskedők hajóira, de egyéb magyar hajókra is magyar címer tétessék, úgy szintén a katonaságnál is az ország színei hozattassanak be, és mindennemű országos intézetekben az ország címere és pecsétje használtassék; a hivatalos pecsétek szintén magyar felírással legyenek".

Az országgyűlés jól tudta, hogy az uralkodó miképpen fog reagálni e kívánalmakra, elvi álláspontja miatt azonban nem tehetett egyebet, minthogy felterjesztette őket, de óvatosságból csak így megkurtítva: „(6. §.) Minden magyarországi pénzek magyar körírásokkal verettessenek és minden egyéb akár polgári, akár katonai intézeteknél is az ország címere, színei és magyar körírású pecsétje használtassék".

Az uralkodó (1836 ápr. 26-án) a címerre (és a színekre) vonatkozólag nem felelt, csak a pénztörvény pontos megtartását ígérte. A színek és az országcímer kérdése 1836-ban tehát nem került döntésre az országgyűlésen.[142]

1839—1840-ben a régi fogalmazásban kerültek ismét szőnyegre az 1836-os javaslatok. Az eredmény annyi volt, hogy most már a magyar kancellária is jelentkezett, s legalább tanácsot adott a királynak arra vonatkozólag, hogy miképpen térjen ki a kérdés érdemleges megválaszolása elől. „Amik a tárgyalt (országgyűlési) felterjesztés 7. pontjában javasoltatnak és olyan összefüggésbe vannak állítva — írja (latinul) a kancellária, hogy a felséged felséges háza országainak pragmatikai kapcsolatát érintik (ezekre vonatkozólag) elég az 1790—1791. évi X. törvénycikkre és az ennek folyományaképen kiadott ünnepélyes biztosító levelekre és az 1836. évi április 26-i királyi kijelentésre hivatkozni, anélkül, hogy a most tárgyalt pontra különösebben ki kelljen terjeszkedni."[143] A kancellária tehát, amely korábban sorompóba állott a magyar címerért, annak igazán magyarrá tételéért már nem volt hajlandó küzdeni. Nem is nagyon tehette, hiszen most új közjogi alap megteremtéséről volt szó, ő pedig csak a már meglévő törvények által biztosított keretek között mozoghatott.

Az 1843—1844. évi országgyűlésen ismét a nyelvkérdés társaságában szerepel a címer- és színprobléma, de most is eredménytelenül, mert hozzákapcsolták a horvátkérdést. Az alsótábla így fogalmazta meg javaslatát: „Törvényjavaslat a magyar nyelv és nemzetiség, — az ország címere és a nemzeti színeknek ezentúl általános használatáról, s Horvátországra nézve némely külön rendelésekről. Az ország rendei Ő Felsége kegyelmes megegyezéseinek hozzájárultával meghatározzák, hogy: „... (4. §) Minden Magyarországi pénzek magyar jelekkel s kör-írással veressenek, Magyarországban s a hozzákapcsolt részekben a polgári, kincstári, katonai minden intézeteknél, valamint a magyar tengeri révpartok,

[142] Lásd a 135. jegyzetben közölt sz. a. (3—7 l.)
[143] U. o. 7. l.

s a magyar kereskedők hajói s egyéb magyar hajók lobogóikon egyedül az ország czímere s a nemzeti színek használtassanak; végre minden hivatalos pecséteken a körírás magyar legyen". Most a felsőtábla lép közbe, s a horvátok kívánságára a javaslatból kihagyják azt a részt, hogy a magyar színek és a czímer „Magyarországban és a hozzákapcsolt részekben használtassanak", mert általa „Dalmát-, Horvát- és Szlavónországok tulajdon zászlóitól, czímerei és hivatalos pecsétjeitől és nemzeti színeitől megfosztatnának s így ezen országok consistenciájának minden külső jele százados divat ellenére kitöröltetnének".[144]

Ilyen előzmények után örökölte ez a problémát az 1847—1848-i országgyűlés. Az 1848. január 7-én megtartott XVIII. országos ülésen a rendek által benyujtott „Törvényjavaslat a magyar nyelv és nemzetiségről" 5. §-a némi módosítással az 1843—1844-i javaslatot ismétli meg ebben a formában: „5. §. Minden magyarországi pénzek magyar jelekkel és körírással veressenek, és minden polgári, kincstári, katonai intézeteknél, valamint a magyar tengeri révpartok, s a magyar kereskedők hajói, és egyéb magyar hajók lobogóikon egyedül az ország czímere, és a nemzeti színek használtassanak; — végre minden hivatalos pecséteken a körírás magyar legyen".[145] Most az volt a baj, hogy a javaslat, bár elég lazán, a nyelvkérdéshez volt csatolva, s a horvátkérdés miatt, éppen a nyelv dolgában, nem tudott a két tábla megegyezni. Emiatt 1848. március 4-én a kerületi ülések elé utaltatott vissza.[146] Itt végre felismerik, hogy a szín- és czímertörvény javaslata önállóan is szerepelhet — a nyelvi, pénzügyi, nemzetiségi és katonai vonatkozások tehertétele nélkül, hiszen ezek más természetű kérdések, tehát máskor és másként oldhatók meg. Azonban a politikai helyzet is más volt már március elején, bátrabban lehetett már szólni. A nemzeti zászló és czímer ügyének a megvitatására a kulturális természetű ügyekkel — mégpedig a magyar egyetem és a nemzeti színház ügyével — együtt március 23-án, az alsóház 46. országos ülésén került sor. Az esti félnyolc órakor megtartott kerületi ülés országossá válván, az elnök bejelentette, hogy „a magyar egyetemről", a „nemzeti színről és ország czímeréről" szóló javaslatot fogják tárgyalni[147] ebben a szövegezésben:

„A nemzeti színről és ország czímeréről.

1. §. A nemzeti szín és ország czímere ősi jogaiba visszaállíttatik.

2. §. Ennélfogva a három színű rózsa polgári jelképen újra felvétetvén,

[144] U. o. 7—10 l.

[145] Felséges Első Ferdinánd austriai császár, Magyar- és Csehországok e néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik esztendei sz. András hava 7-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének irományai. Pozsony, 1848. 50. és 52. l. (Az 1847—1848-i országgyűlés irományai.)

[146] U. o. 72. l.

[147] Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-dik esztendei Szent-András hava 7-dik napjára összehivott magyarországi közgyűlésének naplója a tekintetes Karoknál és Rendeknél. Pozsony, 1848. 188. l. (Az 1847—1848-i országgyűlés naplója a rendeknél.)

egyszersmind megállapíttatik, hogy minden középületeknél s közintézeteknél, minden nyilvános ünnepek alkalmával, és minden magyar hajókon a nemzeti lobogó és az ország címere használtassék."[148]

Bunjik József, Horvátország követe szólalt föl elsőnek, s a javaslatot akképpen kívánta módosítani, hogy „A nemzeti színt, valamint Magyarország, úgy a kapcsolt részek is jogosan használhassák". Bunjik után Kubicza Pál, Trencsén megye követe beszélt. Nem fogadhatja el ezt az indítványt, mert sértené az ország integritását, mivel — mint már Máramaros megye követe (a kerületi ülésen) kifejtette, „a színek a nemzetiséget nemcsak mint fajnemzetiséget fejezik ki, hanem a politikai nemzetiségnek is képviselői". Ajánlja, hogy ezzel a mondattal bővítsék ki a javaslatot: „Egyébiránt a' kapcsolt részeknek szabadságukban állván saját nemzeti színüket az ország színei mellett használni".[149]

A ház helyesléssel fogadta Kubicza javaslatát, egyedül csak Hunkár Antal, Veszprém megye követe támogatta Bunjikot. Szerinte „a nemzeti színek a zászlóktól eredtek, mellyeket koronázáskor minden ország vihetett őfelsége előtt, kiki a maga színét; Horvátországnak is megvan a maga színe és czímere; miért ne engedjük meg neki használatát?" Olgyay Titusz, Pozsony megye követe Kubicza javaslatát helyesli. Bunjik kijelenti, hogy nem járulhat hozzá a szövegbővítéshez, mert világos utasítása szerint „emblemata debent conservari", vagyis országa jelvényeit meg kell védenie. A királyi személynöki ítélőmester a trencsénmegyei követ javaslatát jelenti ki elfogadottnak, de némi stiláris változtatással, így módosítva: „Egyébiránt a' kapcsolt részeknek szabadságukban hagyatván, hogy az ország színei és czímere mellett saját színeiket és czímerüket is használhassák".[150] Ezt a szöveget a Ház ismét helyesléssel fogadja, Bunjik ellenben azt kívánja, hogy a „szabadságukban hagyatván" helyébe a „jogukban áll" kifejezést iktassák. Indítványát azonban elvetik,[151] s az előadó Károlyi László újból felolvassa az egész javaslatot a megvitatott pótlással együtt,[152] melyet március 26-án a felsőház is elfogadott.[153]

[148] O. L. Arch Regnicol. Lad XX. No. 21. Irományok 93/172. sz. Az 1847—1848-i országgyűlés irományai (106. l. 93. sz.) csak a későbbi, bővebb szöveget közli.

[149] „Trencsén megye követe Kubicza Pál: Nézetem szerint talán mégsem volna akkép kitenni, hogy a' nemzeti színek és a kapcsolt részek színei egyforma joggal használtassanak. Mert — igazsága volt Máramaros követének, midőn erre vonatkozólag megjegyzé, hogy az ország integritására tekintettel kell lennünk — a' színek a' nemzetiséget nemcsak mint fajnemzetiséget fejezik ki, hanem a politikai nemzetiségnek is képviselői. Ennélfogva akként kívánnám tétetni a törvényjavaslatot: „Egyébiránt a' kapcsolt részeknek szabadságukban állván saját nemzeti színüket az ország színei mellett használni. (Helyes!)" (Az 1847—1848-i országgyűlés naplója a rendeknél 188. l.)

[150] „Személynöki itélőmester Károlyi László: Trencsin javasalta szerint így lenne a szerkezet: Egyébiránt a' kapcsolt részeknek szabadságukban hagyatván, hogy az ország színei és czimere mellett saját színeiket és czimerüket is használhassák. (Helyes!)"

[151] „Horvátország követe Bunjik József: Akkor méltóztassanak azt hozzátenni: nem „szabadságunkban," hanem „jogunkban áll." („Maradjon!")

[152] O. L. Arch. Regnicol. Lad. XX. No. 21. Irományok 93. és 93/b/182. sz. — Az 1847—1848-i országgyűlés irományai 106. l.

[153] Az 1847—1848-i országgyűlés irományai 116. l. 108. sz.

A törvényjavaslatnak felsőházi tárgyalásán elhangzott egy felszólalás, mely a színeknek a sorrendjét kívánta lerögzíteni, mert az olasz színekkel azonosak. A felszólaló (gr. Erdődy Sándor) azt javasolta, mondják ki, hogy „a zöld alól van".[154] Az elnöklő országbíró azonban elvetette ezt az indítványt azzal a megokolással, hogy „a magyar lobogó színei meg vannak állapítva", vagyis a javaslat tartalma köztudomású.[155] Hogy pedig igaza volt, bizonyítja a magyar kancellária országgyűlési bizottságának és a bécsi Államkonferenciának a 21. artikulus óvatos szövegezésű javaslatával szemben tanúsított állásfoglalása. A diétális bizottság ugyanis „a háromszínű kokárdának mint polgári jelvénynek" a törlését ajánlotta; az Államkonferencia azonban bőkezűbb volt: a javaslatot a maga egészében tartotta elfogadandónak, mert nincs reménye, hogy az országgyűlés a csonkításba belenyugodnék. Sőt az engedékenységből jó is származhat. Szerinte ugyanis a törvényjavaslat „polgári jelvény" kifejezéséből — ab opposito — arra lehet következtetni, hogy „a katonai kokárda a magyar ezredek zászlóinál stb. nem fog megváltozni, hanem megmarad fekete-sárgának", ami a hadsereg egysége szempontjából nem csekély jelentőségű lenne.[156]

A két tábla március 30-án tartott „országos elegyes" ülésén Károlyi László már a királyhoz intézett s lepecsételt feliratot olvasta fel, melyben a magyar egyetemről, a nemzeti színről s az ország címeréről és a nemzeti színházról szóló törvényjavaslatok szentesítését kérik.[157]

A királyi szentesítést tartalmazó királyi leirat április 3-án érkezett meg,[158] s ugyanaznap este hat órakor tartott elegyes országos ülésen Ghiczy Kálmán nádori ítélőmester olvasta föl.[159] Ezzel megszületett az első teljes szín- és címertörvényünk, mely az 1847—1848-i országgyűlésen hozott s 1848. április 11-én együttesen szentesített törvényeinknek 21. cikkelye ebben a végleges formában:

„XXI. Törvényczikk
a nemzeti Színről és ország Czímeréről.

1. §. A nemzeti szín és ország czímere ősi jogaiba visszaállíttatik.
2. §. Ennélfogva a háromszínű rózsa polgári jelképen újra fölvétet-

[154] O. L. 186/1947. — 281/1921. alap- és 293. ikt. sz. — Felséges Első Ferdinánd... által Pozsony városába 1847-ik évi november 7-ikére rendeltetett magyar országgyűlésen a... főrendeknél tartott országos ülések naplója. I. Pozsony, 1848. 438. l. (Az 1847—1848-i országgyűlés naplója a főrendek üléseiről)

[155] U. o. — A főrendek ülésén Busán Herman horvátországi követ Bunjiknak alsóházi indítványát ismétli meg, azonban ezt itt is elvetik.

[156] *Károlyi Á.*: Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt. Budapest, 1936. 140. és 260. l.

[157] O. L. Arch. Regnicol. Lad. XX. No. 21. Irományok 148/233. sz. — Az 1847—1848-i országgyűlés irományai, 140. l. 148. sz.

[158] Az 1847—1848-i országgyűlés irományai 166. l. 175. sz.

[159] O. L. Arch. Regnicol. Lad. XX. No. 21. — Az 1847—1848-i országgyűlés naplója a rendek üléseiről 216. l.

vén, egyszersmind megállapíttatik: hogy minden köz-épületeknél s közintézeteknél minden nyilvános ünnepek alkalmával, és minden magyar hajókon a nemzeti lobogó és ország címere használtassék. — Egyébiránt a kapcsolt részeknek szabadságukban hagyatván, hogy az ország színei és címere mellett, saját színeiket és címerüket is használhassák."[160]

Összefoglalásképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a Habsburg-uralom első kétszáz esztendejében a magyar királyi zászló elnémetesedett: sokszínűvé vált, a magyar címer idegen címerekkel keveredett rajta, s csak a megyék, egyes zászlósurak és II. Rákóczi Ferenc zászlóin találkozunk ebben a korszakban tiszta magyar (színekkel) és címerekkel. Már ebben az időben tűnik fel az ezred- vagy törzszászló. Színe fehér, s a címer mellett főábrázolása a Madonna. I. Ferdinánd óta az „intézményesen" használt országzászló őrizte meg és tartotta nyilván a magyar címer színeit, és szolgáltatott ösztönzést mind a háromnak más tárgyakon, például szőnyegeken, tolldíszen stb. való használatára. A XVIII. század eleje óta a zászlókat vörös-fehér-zöld lángnyelvekkel szegélyezik. Közülük a törzszászlók a XIX. század elejéig maradnak meg, s Madonnás fehér lapjukkal és vörös-zöld lángnyelveikkel „magyaros" benyomást keltenek a szemlélőben, hiszen a XVII. és XVIII. században már magyar színeknek tekintették őket Bécsben is. Az osztrák császárság megalapítása után Bécsben fokozatosan a fekete-sárgára térnek át, úgyhogy 1848-ban nálunk már gátlás nélkül a régi magyaros, mert valóban a magyar színeket tartalmazó törzszászló mintájára szerkeszthetik meg a nemzetőrség, majd a honvédség zászlaját.[161] Azonban egyenlő arányban, zászlón és egyéb tárgyakon, néhány XIX. századeleji kísérlet után, a francia trikolór jelentésében és hatása alatt, csak 1848-ban egyesültek véglegesen színeink. Az 1848-as törvényhozók tehát, amikor a szín- és címertörvényt megalkották, a francia hatást is figyelembe véve, valóban a magyar nemzeti színeket helyezték vissza „ősi" jogaikba.

[160] O. L. Arch. Regnicol. Lad. XX. No. 21. Irományok 148b/236. — Az 1847—1848-i országgyűlés irományai 218. l.
[161] Lásd a 11. §-t.